

מבוא

עבודה זו עוסקת בהשפעת העקירה על צאצאי העקורים הפלסטינים בישראל בהיבטים הפסיכולוגיים, ומטרתה היא לבדוק את ההבדלים בהתקשרות למקום, בזהות התרבותית וברווחה הנפשית - במדד שביעות הרצון מהחיים, בין צאצאי העקורים הפלסטינים בישראל, בני הדור השני והשלישי, לבין צאצאי הלא עקורים. בנוסף, נבדקה השפעת ההתקשרות למקום על הזהות התרבותית ועל הרווחה הנפשית בקרב שתי הקבוצות, צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים.

העקורים הפלסטינים בישראל (מטעמי קיצור אשתמש במונח "העקורים") הם חלק מאוכלוסיית הפליטים הפלסטינים – הפלסטינים שבתיהם וכפריהם נהרסו אך לא עזבו את האזור שהפך להיות מדינת ישראל במהלך מלחמת 1948. הם נשארו במולדתם וקיבלו אזרחות ישראלית, אך נאסר עליהם לשוב לבתיהם. מדינת ישראל העבירה לבעלותה את רכושם, את אדמותיהם ואת כפריהם שנהרסו באופן מאורגן בידי הארגונים היהודיים ומוסדות מדינת ישראל (יזבק, 2011; כהן, 2000).

העקורים הפלסטינים בישראל הם "מיעוט בתוך מיעוט", ולכן הם התמודדו עם שתי בעיות. מצד אחד, הם היו צריכים להתמודד עם אינטגרציה כמיעוט פלסטיני במדינת ישראל, ומצד שני עם האינטגרציה ביישוב המקלט (Al-Haj, 1988).

מחקר זה הוא אחד המחקרים המחדשים בחקר אוכלוסיית העקורים הפלסטינים בישראל. רק מחקרים ספורים בלבד עסקו בסוגיה זו (ראו למשל: ברזילי וכהן, 1996; יזבק וקליין, 2011; כהן, 2000; ; Agbaria, Daoud, Muntaner & Shankardass, in press; Alhaj, 1988; Bokaee, 2003; Masalha, 2008; Rouhana & Sabbag Khoury, 2011), ורובם עסקו בהיבטים פוליטיים והיסטוריים שלה.

המחקר הנוכחי בא לשפוך אור על סוגיית העקורים הפלסטינים בישראל, בניסיון להבין אותה במונחים של התקשרות למקום העקירה ולמקום המגורים הנוכחי כחלק מההתקשרות וההסתגלות החברתית ותוך בדיקה של רמת שביעות הרצון מהחיים כמרכיב חשוב להבנת רווחתם הנפשית. זאת, נוסף על בדיקת הזהות התרבותית בקרב אוכלוסייה זו במרכיבים של העמדה כלפי מדינת ישראל, ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית וההזדהות עם הקבוצה הישראלית.

אוכלוסיית המחקר היא ברובה מהערים נצרת ואום אל-פחם ומכפר יפיע, מתוך הנחה כי אלה חלק מהיישובים שקלטו מספרים רבים של עקורים במלחמת 1948 (ברזילי וכהן, 1996). כפרי העקירה של המשתתפים היו מגידיל, כוביזה, מעלול, צפוריה, לגיון ועוד.

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

המדגם כלל 201 צאצאי עקורים/ות וצאצאי לא עקורים/ות פלסטינים. צאצאי העקורים נחלקו לשתי קבוצות - לדור שני ולדור שלישי. מי שהשיב כי שני הוריו או אחד מהם נעקר במלחמת 1948 ושני סביו מצד אמו או אביו לא עקורים נחשב לדור שני לעקורים, ומי שהשיב כי שני סביו או אחד מהם נעקר במלחמת 1948, נחשב לדור שלישי.

פרק 1: סקירת ספרות

פרק זה יעסוק בסקירת הספרות המחקרית שעוסקת בנושאי מחקר זה: הפלסטינים בישראל, העקורים הפלסטינים בישראל, הזהות התרבותית, הרווחה הנפשית וההתקשרות למקום.

1.1 הפלסטינים בישראל

עד למלחמת 1948 חיו בשטחה של מדינת ישראל והרשות הפלסטינית של היום כ-900,000 ערבים, אך לאחר המלחמה ברחו או גורשו מן המדינה בין 600,000 ל-750,000 מהם (סמוחה, 2001; Sayegh, 1979) ונהרגו כ-15 אלף מהם (Sayegh, 1979). אחרי המלחמה הערבית-ישראלית בשנת 1948 רק 156,000 ערבים נשארו בחלק של פלסטין שהפך לישראל (אלחאג', 2004).

בסוף 2010 מנתה האוכלוסייה הערבית בישראל כ-1.5 מיליון איש, והיוותה 20% מכלל האוכלוסייה. הפלסטינים בישראל מתגוררים בפריסה ארצית ב-129 יישובים, המהווים 11% מכלל היישובים בארץ (לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2011). כ-90% מהפלסטינים גרים בישובים ערביים, ועשרת האחוזים הנותרים מתגוררים בשכונות נפרדות בערים יהודיות (סמוחה, 2001).

קיימות כמה טרמינולוגיות המיוחסות לקבוצת הערבים שנתרו בשטח שהפך לישראל: ערבים ישראליים, ערביי ישראל, פלסטינים אזרחי ישראל, הפלסטינים בישראל, ערביי 1948, ערביי הפנים, פלסטינים של 1948 ועוד (דיאב ומיעארי, 2004; רינאוי, 2003; גאנס, 2004). במחקר הנוכחי אשתמש בטרמינולוגיה הפלסטינים בישראל, משום שזה הכינוי שבו השתמש ועד המעקב העליון, שהוא רשות ההנהגה העליונה לייצוג הפלסטינים בישראל.

"הנכבה- النكبة", שמשמעותה קטסטרופה, הוא המונח המציין את ההרס הכולל שהיכה את החברה הפלסטינית כתוצאה מהקמת מדינת ישראל בשנת 1948 (יזבק, 2011). הקרע של מלחמת 1948 והטיהור האתני של הנכבה, שניהם משמעותיים מאוד להתפתחות החברתית הפלסטינית, הזהות הקולקטיבית הפלסטינית והחברה הפלסטינית של היום (Masalha, 2008).

בשנת 1948 הוכרז על הקמת מדינת ישראל לאחר שגורשו מאות אלפי פלסטינים מיישוביהם שנהרסו, ובעקבות מלחמת 1948 הפכו הפלסטינים שנשארו בגבולות מדינת ישראל, או הקו הירוק, למיעוט

חסר אוניס לצד רוב יהודי השולט שליטה מלאה במדינה ובמוסדותיה. הפלסטינים שנשארו איבדו את בתיהם או את מקור מחייתם, או את שניהם, והפכו להיות "המיעוט הערבי" בישראל (Sayegh, 1979).

לאחר מלחמת 1948 נשארה בגבולות שליטתה של ישראל חברה ערבית הרוסה ומעורערת, דומה לזו שבמחנות הפליטים שהקיפו את ישראל (קמירלינג ומגדל, 1999). כמעט כל חברי המעמד הבינוני והעליון שלה, אם בעלי האדמות ואם אנשי המקצוע והאליטה, גורשו מהארץ תוך כדי המלחמה או אחריה (אלחאג', 2004; Sayegh, 1979). המעבר הפתאומי מרוב לאומי למיעוט קטן וכמעט נטול עוצמה פוליטית היה אירוע טראומתי (קמירלינג ומגדל, 1999; דיאב ומיעארי, 2004; Sayegh, 1979). הדבר שהחמיר את הטרומה עוד יותר היה היעדר הנהגה אפקטיבית, קולקטיבית, פוליטית, חברתית ותרבותית, שתתייבב מול מוסדות המדינה היהודית (יזבק, 2011).

הערבים שנשארו היו לרוב הכפריים הפלאחים שלא רצו, וגם לא יכלו, לעזוב את הארץ. אוכלוסייה זו עברה במשך השנים תהליך פרולטריזציה מחקלאות לפרנסה כעובדים שכירים בשוק העבודה בעיקר במגזר היהודי (רינאוי, 2003), ומצבם הכלכלי של הפלסטינים בישראל השתפר בהדרגתיות. השיפור במצב הכלכלי הואף במיוחד אחרי מלחמת 1973, שהביאה לפתיחת שוק העבודה גם מול הפלסטינים ולהופעת ניצנים של מעמד בורגני פלסטיני. ההורים השקיעו במתן השכלה גבוהה לילדיהם, ובתחילת שנות השמונים החל לצמוח דור חדש של משכילים פלסטינים שלמדו באוניברסיטאות ישראליות (יזבק, 2011). העקירה לא הובילה רק לנתק בין הפלאחים ואדמתם, שרובם היו כפריים ויותר ממחציתם גרו בגליל (כ-65%), אלא גם לקרע בקולקטיב-החמולה והכפר. לקשרים המשפחתיים יש חשיבות מרבית בקרב הערבים, והם דאגו לשקם את היחסים המשפחתיים גם אחרי המלחמה. העקורים ראו במשפחה חלק חשוב מזהותם התרבותית, והמשיכו להרחיב את השושלת המשפחתית באמצעות הולדת ילדים, דבר שבא לידי ביטוי גם במחנות הפליטים. הפליטים חיפשו את בני משפחותיהם והתקבצו באותו מחנה פליטים, כדי שיוכלו להמשיך את צורת ההתקהלות הכפרית גם שם. הדבר הקנה להם את תחושת השייכות גם בגלות וסייע להם להמשיך להתקיים (Sayegh, 1979).

במהלך השנים החברה הפלסטינית בישראל עברה תהליכי מודרניזציה של שירותים ותשתיות, עם זאת היא עדיין סובלת מאפליה בחיי היום יום (אבו עקסה, 2002). ביישובים הערבים עדיין אין אזורי תעשייה או מפעלי תעשייה, והם מצויים בתחתית הסולם הסוציו-אקונומי של היישובים בישראל ומכאן שמצבם הכלכלי של הערבים נמצא בתחתית הסולם. כ-60% מהערבים נמצאים מתחת לקו העוני, הם סובלים מבעיית שיוון חמורה ועדיין קיימים יישובים ערבים רבים לא מוכרים שאינם זכאים לשירותים בסיסיים כמו מים, חשמל, כבישים ועוד (גאנס, 2004).

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

במקביל לכך, ההשכלה, ובמיוחד ההשכלה הגבוהה, נמצאת בראש סולם העדיפויות של המיעוט הערבי בישראל, וגם בקרב נשים אחוז המשכילות עולה עם הזמן (אבו עקסה, 2002). לפי הסקר החברתי הכלכלי של ארגון אלגיליל (The Galilee Society, 2007) אחוז הערבים בעלי 13–15 שנות השכלה הוא 10.2% לעומת 7.2% בשנת 1998, זאת מול האחוזים בקרב היהודים - 24.4% בשנת 2007 לעומת 22.1% בשנת 1998. העלייה ניכרת גם בקרב הנשים הערביות 11.2% בשנת 2007 לעומת 8.6% בשנת 1998. האפליה מופנית נגד הפלסטינים בישראל כמעט בכל התחומים: השכלה, כלכלה ופוליטיקה; הם אינם שותפים בשלטון ומופלים לרעה בתקציבי המדינה, במינויים ובהשגת תעסוקה (סמוחה, 2001). היותם אזרחיה של מדינה שנמצאת במלחמה גם עם בני עמם – העם הפלסטיני, וגם עם בני אומתם - האומה הערבית, מובילה את הממשלה להתייחס אליהם כאל מיעוט עוין וכ"גיס חמישי". נוסף על כך, הפלסטינים בישראל הם אזרחים של מדינה שמגדירה את עצמה כמדינת יהודית, ולא מדינת כל אזרחיה (סמוחה, 2001; קמירלינג ומגדל, 1999).

1.1.1 זהות הפלסטינים בישראל

הפלסטינים בישראל פיתחו שני רכיבי זהות מרכזיים: הרכיב האזרחי, המתבטא בקשירת עתידם למדינת ישראל שאותה הם רואים כמולדתם ושבה הם נאבקים לשוויון זכויות אזרחי מלא; והרכיב הלאומי, המשתקף באופן שבו הם תופסים את עצמם כחלק מן הלאום הפלסטיני ובתמיכתם בזכות הפלסטינים להגדרה עצמית ולהקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל. שני רכיבים אלה - האזרחי והלאומי - ממקמים את הפלסטינים בישראל בעמדה של "פריפריאליות כפולה": הם נמצאים בו זמנית גם בפריפריה של החברה הישראלית וגם בפריפריה של התנועה הלאומית הפלסטינית (אלחאג', 2004). שני מרכיבי זהות אלה, האזרחי והלאומי, באים לידי ביטוי בהתנהגות הפוליטית של הערבים בישראל בתקופות ובנסיבות שונות בשתי מגמות: "פלסטיניזציה" ו-"ישראליוזציה". ה"פלסטיניזציה" התפתחה בעקבות המפגש המחודש של הפלסטינים בישראל עם אחיהם הפלסטינים בשטחים ב-1967 בעקבות תבוסתם של צבאות ערב וכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה בידי ישראל. מפגש זה הגביר את רגשי הזהות הלאומית וגרם לתחושת הזרות של האזרחים הפלסטינים במדינה ולהזדהות תרבותית ופוליטית עם הפלסטינים, משום שמבחינה אתנית הפלסטינים שייכים ומשייכים את עצמם לעם הפלסטיני.

ה"ישראליוזציה" מבוססת על הטענה כי האוכלוסייה הערבית נעה בכיוון של השתלבות בחברה הישראלית, ושהערבים תופסים את עצמם כתושבי מדינת ישראל ונאבקים בממסד, כדי להשיג זכויות

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

אזרחיות שוות ליהודים. תהליך הישראליות כרוך בהשתלבות הולכת וגדלה בפוליטיקה הישראלית, בהתקרבות לזהות הישראלית ובהתרחקות מהזהות והפוליטיקה הפלסטינית (אבו עקסה, 2002; רינאווי, 2003; אלחאג', 2004; גאנס, 2004; Amara & Schnell, 2003).

המחקרים שבדקו את הזהות הלאומית בקרב הפלסטינים בישראל בשנות השבעים, השמונים והתשעים של המאה העשרים מצביעים על מגמות של חיזוק הזהות הפלסטינית ושל היחלשות הזהות הישראלית (דיאב ומיעארי, 2004).

הזהות הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל מורכבת מכמה רבדים: ישראלי, פלסטיני, ערבי ואסלאמי (מיעארי, 1981), נוסף על כך, אלחאג' (2004) גורס כי עיצוב הזהות של הפלסטינים בישראל מושפע מארבעה מעגלים:

המעגל המקומי כולל שינויים במבנה הפנימי של האוכלוסייה הערבית. הערבים בישראל עברו תהליך מואץ של מודרניזציה, עלייה ניכרת בהשכלה הגבוהה, עלייה ברמת החיים, חשיפה גוברת לאמצעי התקשורת ופיתוח מנהיגות ארצית עם תודעה פוליטית, ומאחר שהערבים נמצאים במגע אינטנסיבי עם החברה היהודית, היהודים מהווים בעבורם סוכני מודרניזציה למערב.

המעגל הארצי כולל את מעמד הערבים במדינה ואת המדיניות שנקטה כלפיהם. המיעוט הערבי אינו נטמע באוכלוסייה היהודית בשל מוצאו, דתו ומאפייניו החברתיים, וגם בגלל המדיניות הישראלית שלא דוגלת בהטמעת הפלסטינים. מאז הקמת מדינת ישראל נחקקו חוקים כדי להבטיח את אופייה היהודי-ציוני של המדינה, שמתנגשים עם אופייה הדמוקרטי של ישראל, ובכך הם גורמים להדרת הערבים לשוליים. בנוסף, קיימת תלות בכלכלה היהודית הדומיננטית, עקב נטישת העבודה החקלאית ומבלי שהתפתח בסיס כלכלי חלופי.

המעגל האזורי כולל את הקשר התרבותי והלאומי המיוחד של הערבים בישראל עם העם הפלסטיני. בשנות השבעים החל לבלוט המרכיב הפלסטיני הקרוי "פלסטיניזציה" וזהות הפלסטינים עברה שינוי מזהות כלל ערבית לזהות שבה המרכיב הפלסטיני תופס מקום מרכזי. זאת בעיקר אחרי שדעך החלום של "החזרת פלסטין", בסיוע מדינות ערב, ואחרי חתימת הסכם השלום בין ישראל לבין מצרים, שנתפס כבגידה בעיני הערבים.

המעגל הדתי כולל זהות עדתית בקרב מוסלמים, נוצרים ודרוזים. האוכלוסייה הערבית בישראל היא הטרוגנית.

ארבעת המעגלים הללו התגבשו במהלך שלוש תקופות משמעותיות בהיסטוריה של הפלסטינים בישראל, שהייתה להם השפעה רבה על גיבוש זהותם:

1. **1967–1948:** "תקופת חיפוש הביטחון והמגורים", בתקופה זו האלמנט הפלסטיני בזהות האישית והקולקטיבית היה חלש בגלל ההפסד במלחמת 1948 והניתוק מהעולם הערבי, זאת בנוסף להגירת המנהיגים הפוליטיים והתרבותיים וגירושם, הניתוק משארית העם הפלסטיני והממשל הצבאי הישראלי.
2. **1973–1967:** לאחר מלחמת ששת הימים, שבה נכבשו שטחים ממדינות ערב וצבאן הובס, גברו הפחד של הערבים בישראל והשנאה שלהם כלפי המדינה, התחזקה ההזדהות עם העם הערבי, התחדש המגע עם הפלסטינים בשטחים הכבושים ברצועת עזה ובגדה ובמקביל הממשל הצבאי הסתיים. התפתחויות אלה ואחרות עוררו את האלמנט הפלסטיני בזהות.
3. **1990–1973:** המחקרים מראים כי תקופה זו, שבה נערך ונחתם הסכם אוסלו, מאופיינת ברגרסיה בזהות הלאומית הפלסטינית בישראל, וזאת בעיקר בגלל ההתנכרות וההתעלמות המוחלטת של ההסכם מבעיית הפלסטינים בתוך ישראל ומבעיית העקורים, המהווים כרבע מהאוכלוסייה הפלסטינית בישראל (אמארה וכבהא, 1996; Amara & Schnell, 2003; Miaari, 2008; Rekhess, 2007).
התפרצות "אינתיפאדת אל אקצא" – האינתיפאדה הפלסטינית השנייה, שפרצה משני צדי הקו הירוק ונהרגו בה 13 אזרחים ערבים בידי כוחות הביטחון הישראליים, זכתה לשם "אירועי אוקטובר 2000" בתוך גבולות הקו הירוק וביטאה את השותפות בין הפלסטינים בישראל לפלסטינים בשטחים הכבושים, גם מבחינת השייכות והקשר הרגשי וגם מבחינת העמדות הפוליטיות. אחת התוצאות העיקריות של אירועי אוקטובר 2000 היא החשיבה מחדש על אודות מעמד האזרחות של האוכלוסייה הערבית משתי נקודות מבט: זאת של המיעוט הערבי וזאת של הממסד והרוב היהודי (אלחאגי, 2004).

1.2 העקורים הפלסטינים בישראל

אחת הסוגיות המרכזיות שמחכות לפתרון בקרב העם הפלסטיני היא סוגיית הפליטים הפלסטינים בכלל, והעקורים בישראל בפרט. סוגיה זו נחשבת לחלק מהסוגיה הכוללת של הפליטים הפלסטינים, ופתרונה צריך להיות גם הוא חלק מהפתרון הכללי של סוגיית הפליטים (ברזילי וכבהא, 1996).

לפי הגדרת האו"ם, העקורים הפנימיים הם אנשים או קבוצות של אנשים אשר נאלצו או חויבו לברוח או לעזוב את בתיהם או את מקום מגוריהם הרגיל, במיוחד כתוצאה או במטרה למנוע את ההשפעות של סכסוך מזוין, מצבים של אלימות כללית, הפרות של זכויות אדם, מאסונות טבע או מעשה יד אדם, של אלה שלא חצו את גבולות המדינה המוכרים באופן בינלאומי (UNHCR, 2006). בסוף שנת 2010

הגיע מספר העקורים הפנימיים בעולם, לפי ההגדרה המצוינת לעיל, ל-27.5 מיליון בני אדם (Internal Displacement Monitoring Centre, 2011).

הפליטים והעקורים הפלסטינים הם המקרה הגדול והמתמשך ביותר של אנשים שנעקרו בעולם (Badil, 2009). אחד מכל שלושה פליטים בעולם הוא פלסטיני (Chatty & Hundt, 2007).

לפי הנתונים של אונר"א (UNRWA, 2011), סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטים הפלסטינים, מספר הפליטים הפלסטינים וצאצאיהם, הזכאים לשירותיה של אונר"א, הוא כ-5 מיליון. הפליטים מוגדרים כאנשים שמקום מגוריהם הרגיל, מיוני 1946 ועד מאי 1948, היה פלסטיני והם איבדו את בתיהם ואת מקור מחייתם כתוצאה מן המלחמה ב-1948. להבדיל מהעקורים, כיום הם גרים במחנות פליטים בחלק מהארצות הערביות, בגדה המערבית וברצועת עזה.

לא קיימת הגדרה רשמית לעקורים הפלסטינים בישראל, ומאפיינות אותם כמה טרמינולוגיות, כמו: "עקורי הפנים", "פליטי הפנים", "פליטים בארצם", "עקורי 1948" (ברזילי וכבהא, 1996; יזבק, 2011; Alhaj, 1988). במחקר הנוכחי אשתמש במושג "העקורים הפלסטינים בישראל" (או מטעמי קיצור "העקורים"), שנבחר בידי העמותה להגנה על זכויות העקורים הפלסטינים בישראל. העקורים מוגדרים כחלק מאוכלוסיית הפליטים הפלסטינים – הפלסטינים שבתיהם וכפריהם נהרסו אך הם לא עזבו את האזור שהפך להיות מדינת ישראל במהלך מלחמת 1948, אלא נשארו במולדתם. הם קיבלו אזרחות ישראלית אך נאסר עליהם לשוב לבתיהם. מדינת ישראל העבירה לבעלותה את רכושם, את אדמותיהם ואת כפריהם שנהרסו באופן מאורגן בידי הארגונים היהודיים ומוסדות מדינת ישראל (יזבק, 2011; כהן, 2000).

קיימות שתי קבוצות של עקורים בשטחי ישראל: עקורי 1948 ועקורי אחרי 1948 (Badil, 2009). עקורי 1948 הם הקבוצה הגדולה ביותר של העקורים שנשארו בישראל, והיא כוללת את אותם פלסטינים שנעקרו מבתיהם באירוע הנכבה ב-1948 ולפי החוק הישראלי מוגדרים כ"נוכחים נפקדים". לפי החוק, כל הפליטים שנמלטו מבתיהם בזמן הקרבות אל אזורים שטרם נכבשו בידי צה"ל נחשבים כנפקדים. גם אלו שלא נמלטו מבתיהם אלא יצאו מבתיהם באזורים שטרם נכבשו בידי צה"ל, למטרות עסקים או לביקורים בלבנון ובירדן למשל, הפכו לנפקדים, זאת בנוסף לחלק מתושבי המשולש ועוד. כל אלה קיבלו את התואר "נוכחים נפקדים" מתוך כוונה להרחיב את שליטת הממסד באדמות (כהן, 2000). הקבוצה השנייה היא הפלסטינים שנעקרו בידי המדינה אחרי 1948 דרך גירוש פנימי או גירוש חיצוני אל מעבר לגבולות המדינה. חלק גדול מקבוצה זו הם הבדויים הפלסטינים בנגב אשר גורשו מכפריהם, שחלקם גר כיום בכפרים שהמדינה לא מכירה בקיומם (מסאלחה, 1997).

כדי למנוע את חזרת העקורים שנעקרו במלחמת 1948, המדינה נקטה כמה אמצעים. האמצעי החשוב שבהם היה "המנדט הצבאי", שנמשך מ-1948 עד 1966 והכריז כי כל היישובים הערביים הם שטח סגור בתקנה 125 של תקנות החירום. הכניסה אל היישובים הערביים והיציאה מהם הותרה אך ורק באמצעות היתר תנועה (כהן, 2000; מסאלחה, 2003; Segev, 1986; Bokaee, 2003). ישראל נקטה באמצעים נוספים למניעת החזרה של הפליטים לבתיהם, כמו הריסת בתים בחלק מהכפרים, יישוב חלק מהמהגרים היהודים בבתי העקורים והקמת יישובים יהודיים על אדמות הכפרים העקורים (Kamen, 1987).

אחת השאלות המורכבות בסוגיית העקורים הפלסטינים החיים כיום במדינה היא כיצד לקבוע את מספרם. היעדר נתונים רשמיים איננו דבר מקרי, מאחר שבמפקדי האוכלוסין הנערכים מטעם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לא מונים את העקורים בנפרד מכלל האוכלוסייה הערבית. נראה שהמניעים לכך הם הרצון להימנע מלאפיין באופן מיוחד את קבוצת האוכלוסייה הזו, כדי למנוע את ליכודה סביב תביעות משותפות, והניסיון לחזק את הטענה כי בעיית העקורים כבר אינה קיימת (כהן, 2000, עמ' 21; Masalha, 2008). לפיכך, אי אפשר למצוא נתונים ומאפיינים הקשורים בדמוגרפיה, בחינוך, בבריאות ובתעסוקה בקרב העקורים (Badil, 2009). נוסף על כך, להבדיל מהפליטים הפלסטינים מחוץ לישראל, אין רישום לעקורים הפלסטינים בישראל באונר"א (Bokaee, 2003).

במלחמת 1948 גורשו תושביהם של מאות כפרים ובתיהם הופצצו. היעד העיקרי היה למנוע את חזרת העקורים לבתיהם, וההרס והחורבן עזרו להנציח את המיתוס הציוני שפלסטין הייתה בעצם טריטוריה ריקה לפני כניסת היהודים אליה (Masalha, 2008). עם סיום מלחמת 1948 נשארו בגבולות ארץ ישראל כ- 30,000 עד 40,000 עקורים פלסטינים (Badil, 2009). מאמצע 1949 החלו להופיע בנתוני משרדי הממשלה השונים רק יישובי המקלט שבהם השתכנו העקורים, ללא אזכור למקום מוצאם. הדבר נעשה כדי לקבע את הרעיון שהעקורים אינם תושבי יישוב המוצא שלהם (כהן, 2000).

הנתונים על העקורים הפלסטינים וצאצאיהם מראים כי עד לשנת 2008 קיימים 427 אלף עקורים פלסטינים בישראל, שנעקרו מאז 1948 (335 אלף מתוכם נעקרו ב-1948, והשאר נעקרו אחרי 1967) ; (Badil, 2009 Masalha, 2008).

למעלה מ-90% מהעקורים הפלסטינים בישראל מוצאם מהגליל, ורובם המכריע הוא יוצאי כפרים (כהן, 2000). קמירלינג ומגדל (1999) טוענים שהיו 358 כפרים ערביים לפני מלחמת 1948; מסאלחה

(Masalha, 2008) טוען שהיו כ-418 כפרים שפנו מתושבים, 70% מהם נהרסו לגמרי, 22% שנהרסו במידה רבה ו-7% ששרדו והמשיכו להתקיים אבל נלקחו על ידי המתנחלים הישראלים. ההרס והחורבן של הכפרים הפלסטיניים והקמת יישובים יהודיים במקומם מעידים על כך שהכפרים והערים הפלסטיניים נמחקו מהמפה. יתרה מזאת, השמות ההיסטוריים הערביים של האתרים הגיאוגרפים הוחלפו בשמות עבריים חדשים, שחלקם דומה לשמות מהתנ"ך.

העקורים הפלסטינים בישראל מתגוררים כיום כמעט בכל אחד מן היישובים הערבים והערים המערבות בארץ (כהן, 2000), ומרוכזים בכ-47 יישובים ערביים, כמו יפו, לוד, נצרת וחיפה. בחלק מהיישובים הם עדיין חיים בשכונות, שמייחדות אותם ונושאות את שם הכפר שהגיעו ממנו, כמו למשל העקורים מ"ספוריה" שגרים בשכונת "ספאפרה" בנצרת (ברזילי וכבהא, 1996; Badil, 2009). ישנם יישובים שבהם מהווים העקורים את רוב האוכלוסייה, ואחרים שבהם אין הם אלא אחוז קטן בלבד. ההבדלים נובעים מהדרכים השונות שבהן הגיעו העקורים אל אותם יישובים. חלקם הגיעו בספונטניות ואחרים יושבו בידי המדינה - בידי הרשות לשיקום הפליטים שפעלה בשנים 1949–1953 (כהן, 2000).

אלחאגי (Al-Haj, 1988) מחלק את תהליך היישוב של העקורים לשלושה שלבים:

1. **1948 – 1951** שלב חיפוש מקלט בטוח: בו העקורים התיישבו במקומות הסמוכים לכפריהם, שבהם היו יחסי קרבה לכפר ולקרובים ויחסי כלכלה וחברה טובים (ברזילי וכבהא, 1996).
2. **1952 – 1956** שלב ההמתנה והציפיות: בו ראו העקורים במציאות עקירתם מצב זמני וקיוו לחזור לכפריהם כשהמצב יירגע. מרבית העקורים וצאצאיהם, בני הדור השני והשלישי לעקירה, קיוו לחזור לאדמתם (ברזילי וכבהא, 1996).

כמה גורמים הובילו את העקורים לייצב את חייהם בכפרי המקלט. אחת הסיבות העיקריות לכך הייתה מלחמת 1956 בין ישראל ומצרים וההפסד המצרי במלחמה. סיבה זו גרמה לעקורים, ולפלסטינים בישראל בכלל, לסיים את תקופת ההמתנה, שלפיה הם התייחסו לקיום מדינת ישראל כעניין זמני. סיבה נוספת שהובילה את העקורים לייצב את חייהם בכפרי המקלט הייתה התכנית המדינית שדרכה המדינה הפעילה לחץ על העקורים להתיישב במקומות המקלט. בשנים אלו נפסק הסיוע מסוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטים הפלסטינים (אוונר"א), מכיוון שישראל התייחסה לסוגיית העקורים כסוגיה פנים ישראלית, והקימה את "רשות שיכון הפליטים" ואת "ועד העברת התושבים" שהציעו לעקורים למכור או להחליף את נכסיהם, בתייהם או אדמותיהם. רק חלק קטן מהעקורים הסכימו להחליף אדמות או לקבל פיצויים (ברזילי וכבהא, 1996). סיבה נוספת הייתה העדר התארגנות ערבית פוליטית ארצית, דבר שאכזב

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

את העקורים, והם איבדו את התקווה לחזור ליישוביהם. גורמים אלה הובילו את העקורים לסיים את התקופה שבה ציפו לחזור לבתייהם.

3. מ-1956 התחילו העקורים להתיישב בכפרי המקלט, וחלקם התחילו לקנות אדמות ולבנות בתים למשפחותיהם.

משנות התשעים, ובייחוד משנת 1992, אפשר לדבר על תחילתו של שלב חדש. בעקבות תהליך השלום בין אש"ף לישראל וחתימת הסכמי אוסלו החלה התעוררות מחודשת של מודעות לבעיית העקורים, ולראשונה עברה היוזמה, לפחות באופן חלקי, אל הציבור הערבי. לקראת בחירות 1996 העלו כל הרשימות הערביות וחד"ש את הדרישה למצוא פתרון הולם לבעיית העקורים הפלסטינים החיים בישראל על בסיס ההכרה בזכויותיהם. העקורים הקימו ועד ארצי, המאגד בתוכו ועדות מקומיות של בני הכפרים שחרבו, והחלו לדרוש להשיב להם את אדמותיהם שנתפסו בידי המדינה ולהחזירם לכפריהם. המניע לדרישה היה כפול - לאומי ואישי (כהן, 2000; ברזילי וכבהא, 1996).

היו עקורים שניסו להשתמש בזכויותיהם כאזרחי המדינה ופנו אל בתי המשפט הישראליים במאבקם לשוב לכפריהם, כמו תושבי שני הכפרים "איקרית" ו"בירעם", שמאבקם נמשך ולא הוכתר בהצלחה (קמירלינג ומגדל, 1999).

1.2.1 ההתפתחות החברתית והכלכלית של העקורים

העקורים היו "מיעוט בתוך מיעוט", ולכן הם התמודדו עם שתי בעיות. מצד אחד, הם היו צריכים להתמודד עם האינטגרציה כמיעוט פלסטיני במדינת ישראל, ומצד שני עם האינטגרציה ביישוב הקולט (Al-Haj, 1988).

בתחילת העקירה והפליטות, העקורים הפלסטינים בישראל כמעט ולא התמודדו עם קשיים חברתיים ביישוב הקולט, בעיקר בשל העובדה שהתושבים הפלסטינים המקומיים התייחסו לסיוע לעקורים כחובה לאומית ואתית. עם זאת, כשחלפו השנים ופתרון לבעיית העקורים לא נמצא, החליטו העקורים להתארגן לישיבת קבע ביישובים הקולטים, אך אנשי המקום לא אפשרו להם לבנות בתי קבע בחלקותיהם הפרטיות. כאן בעיקר נולדה נקודת החיכוך הראשונה בין העקורים לבין תושבי המקום (ברזילי וכבהא, 1996).

השתלבותם של העקורים ביישובים הקולטים השונים התרחשה בהדרגתיות, מתוך שיקולים חברתיים, פוליטיים וכלכליים. תושבי המקום התייחסו רוב הזמן לעקורים כאל זרים. התייחסות זו בלטה

כשהעקורים ניסו להקים בתי מלאכה, לרכוש אדמות ונכסים ולהתנהג כשוויים לתושבים המקומיים, דבר שהביא לחוסר נחת והחרמה מצד המקומיים ולעורר תחושות ניכור (ברזילי וכבהא, 1996).

אחד הגורמים להפחתת יחסי הניכור ההדדיים בין העקורים לבין תושבי המקום היה הנישואים בין שני הצדדים. העקורים עצמם רצו להפחית את תחושת הניכור, וכך, למשל, ביישובים שבהם היו העקורים מיעוט גדול, כמו יפיע או אעבלין, הם השתתפו בבחירות למועצות המקומיות ברשימות עצמאיות תחת השם "פליטים", והדגישו במציעיהם לבחירות עניינים הנוגעים לכלל התושבים כמעט בלי להתייחס לסוגיית היותם פליטים או השתלבותם בכפר הקולט, בשל רצונם לזכות באהדת תושבי המקום גם ולא רק באהדת העקורים (ברזילי וכבהא, 1996).

מחקרים ספורים בלבד עסקו בסוגיית העקורים הפלסטינים בישראל וצאצאיהם. אחד מהם (Agbaria et al., in press) בחן בשיטה כמותנית את הבריאות וזהות המקום בקרב העקורים הפלסטינים בישראל ומצא כי העקורים דיווחו על תחושת אפליה אתנית חזקה יותר מאשר הלא עקורים. העקורים הזדהו יותר עם הזהות הערבית או הפלסטינית, סבלו מרמות גבוהות יותר של לחץ כרוני והצביעו על רמה נמוכה יותר במדדי הבריאות מאשר הלא עקורים. עם זאת, לא נמצא הבדל מובהק ביניהם בחשיפה לאירועי חיים מלחיצים, לתמיכה חברתית, להשתתפות חברתית ולתחושת הניצול של מרכיבי ההון החברתי, כמו גם לאמון בקהילה או לעזרה הדדית, וגם לא היה הבדל ברמות המעורבות האזרחית (הצבעה בבחירות הלאומיות או המקומיות).

מחקר כמותני נוסף שערכה ג'ריס (2011) בקרב העקורים הפלסטינים בכפר יאסיף (בגליל) מצא כי בני משפחות העקורים תפסו באופן שונה את האקלים המשפחתי שלהם בתקופת הילדות והבגרות לעומת בני המקום. המחקר הראה הבדלים באופן שבו תפסו בני המשפחות העקורות את רמות הצמיחה וההתפתחות הבין אישית בתוך המשפחה בתקופת הילדות ובתקופת הבגרות (מדד הבדוק את רמת העצמאות, ההישגיות, האוריינטציה האינטלקטואלית-תרבותית והאוריינטציה של פעילות ויצירתיות בתוך המשפחה), לעומת בני משפחות שלא עברו עקירה. בניגוד ללא עקורים, העקורים תיארו את משפחותיהם בילדות ובבגרות כפחות מעודדות לעצמאות ולהישגיות וכפחות משתתפות באירועים חברתיים ביחס לתושבי הכפר המקומיים. הם תיארו את משפחותיהם בתקופת ילדותם ככאלו שהכילו בעיות בביטוי הרגשי וקונפליקטים פנימיים רבים.

אפשר לסכם ולומר כי העקורים הפלסטינים בישראל מתמודדים עם אפליה מעצם היותם חלק מהמיעוט הפלסטיני בישראל. היישובים הערביים שיש בהם אחוז גדול של עקורים נמצאו בראש היישובים

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

הערביים שיש בהם אבטלה, וכך, כמו שאר הפלסטינים בישראל, העקורים מתמודדים עם פערים בינם לבין האוכלוסייה היהודית בתחומים רווחה, השכלה, בריאות ותשתיות (Badil, 2009). עם זאת, עובדת היותם פליטים לא מנעה מהעקורים להשתלב ביישוב הקולט, וצאצאי העקורים פיתחו רגשות שייכות שיצרו לויאליות כפולה: מצד אחד שייכות למקום העקירה ומצד שני שייכות למקום המגורים הנוכחי, לצד חוסר נכונות לוותר על החזרה לכפרי המוצא (ברזילי וכבהא, 1996; Bokaee, 2003).

העקורים הצליחו להשתלב בחברה הערבית ובחברה הישראלית מבחינה כלכלית, חברתית ופוליטית, ותהליך התבססותם הכלכלי היה חלק מהתהליך הכולל של ההתפתחות הכלכלית בחברה הפלסטינית בישראל. תהליך זה נבע מביטול השלטון הצבאי ב-1966 (יזבק, 2011; ברזילי וכבהא, 1996). יש להוסיף כי העקורים השתלבו בחיי הפוליטיקה של המדינה החל משנות החמישים, אם בייצוג בכנסת של חברי כנסת ערבים שהם עקורים במקורם ואם במשרות ממשלתיות של אנשי פוליטיקה ידועים (ברזילי וכבהא, 1996).

זהותם של העקורים, כחלק מהמיעוט הפלסטיני בישראל מאופיינת במורכבות וכוללת ממדים שונים של אזרחות, לאומיות ודת (אלחאגי, 2004; מיעארי, 1981).

1.3 זהות תרבותית

זהות היא השם שבו היחיד מכנה הגדרות שונות של עצמו, בתהליך מתמשך שמתגבש לאורך כל החיים, וכולל התפיסה הסובייקטיבית העצמית של היחיד ואת תחושת שייכותו לקבוצה (Phinney, 1990). זהותו של האדם אינה מקובעת ונתונה לשינוי מתמיד כתוצאה משינויים היסטוריים ותרבותיים. הזהות התרבותית ("Cultural Identity") מהווה חלק מהזהות החברתית של האדם, והיא באה לידי ביטוי בהערכה העצמית של הפרט ובאופן שבו הוא מגדיר את עצמו ומשייך את עצמו לקבוצה תרבותית (Schwartz, Montgomery, Briones, 2006).

הזהות התרבותית של האדם באה לידי ביטוי בהתנהגותו, במידת מעורבותו בתרבות של קבוצתו ובמחויבותו אליה - שימוש בשפה משותפת, במנהגים של מסורת ופולחן, בנורמות חברתיות, בתחושת השייכות, בהשתתפות במפגשים וארגונים ובמודעות להיסטוריה האתנית והלאומית (Phinney, 2007; Schwartz, Zamvoanga, Weisskrich, 2008; Schwartz et al., 2006).

הזהות התרבותית מתייחסת ל"סולידריות פנימית עם אידיאלים של קבוצה" ומידת ההזדהות והסולידריות שהאדם חש כלפי הקבוצה יכולה לנבא את מידת ההעדפה שלו לקבוצתו (ingroup) ואת

מידת ההתנגדות שלו לקבוצת החוץ (outgroup), במיוחד אם זו נמצאת בסכסוך עם קבוצתו או שהוא מאמין כי היא רוצה לגרום נזק לקבוצתו (Schwartz et al. 2006). יש לציין כי קשר ארוך, אינטנסיבי וחיובי בין קבוצת החוץ והקבוצה שאליה האדם משתייך יגרום לשינוי חיובי בעמדותיו כלפי קבוצת החוץ ולעלייה בהתחברות לזהות התרבותית שלה (Pettigrew, 2008).

1.3.1 זהות תרבותית בקרב מיעוטים

הזהות התרבותית של מיעוטים כוללת מרכיבים של זהות אתנית ומרכיבים של זהות לאומית. הזהות האתנית מצביעה על תחושת העצמי (sense of self) של היחיד במונחים של חברות בקבוצה אתנית מסוימת, ואילו בזהות הלאומית מופנים רגשות השייכות לחברה הגדולה ומתגבשות עמדות כלפיה (Phinney, Horenczyk Liebkind & Vedder, 2001).

הזהות האתנית היא אחד ההיבטים של הזהות החברתית. לא קיימת הגדרה אחת המקובלת על החוקרים בהגדרת הזהות האתנית. מחקרים הראו כי הזהות האתנית משתנה בתגובה לגורמים פסיכולוגיים ולהקשרים חברתיים (Phinney, Horenczyk Liebkind & Vedder, 2001). פיני (Phinney, 1995) טוענת כי זהות אתנית היא תחושת השייכות של האדם והמחויבות שלו לקבוצה המשפיעה על החשיבה שלו, על התפיסות שלו, על רגשותיו ועל התנהגותו.

פיני ואונג (Phinney & Ong, 2007) מציעים מודל התפתחות לזהות האתנית בקרב מיעוטים אתניים. המודל מניח כי מתבגרים בקבוצות אתניות מאשרים את זהותם האתנית אחרי תהליך של חקירה, חיפוש וגיבוש זהות. תהליך זה מתחיל בתקופת ההתבגרות המוקדמת ומגיע לשיאו בסיום גיל ההתבגרות, שבמהלכו היחידים, במיוחד אלה השייכים לקבוצות אתניות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, מתעמקים בלמידת מוצאם האתני.

תהליך זה תלוי בתהליך החברות ובחוויות של האדם במסגרת המשפחתית ובקהילה, והוא יכול לחזק את הזהות הקבוצתית שלו ולהעניק לה לגיטימיות, או לחלופין לעורר לתחושות של חוסר ביטחון ובלבול. תחושת השייכות לקבוצה היא מרכיב מרכזי בזהות האתנית של הפרט. הזהות האתנית תורמת תרומה חשובה לתחושת הרווחה הנפשית של הפרט, ויחידים מפיקים יחס חיובי לעצמם כתוצאה משייכות לקבוצה בעלת משמעות בעבורם. נמצא כי בלבול בזהות פוגע בתפקוד הפסיכולוגי וברווחתו של הפרט (Phinney, 1990).

השגת זהות אתנית בטוחה נובעת מהתנסויות, אבל הניסיון לבדו אינו מספיק כדי ליצור אותה, מכיוון שהזהות האתנית של הפרט מתגבשת לאורך זמן, פעולותיו ובחירותיו של הפרט חיוניות לתהליך (Phinney, 1990).

תחושת השייכות והמחויבות שיש לאדם כלפי הקבוצה משפיעה על התפיסות והעמדות שלו. האדם יכול לפתח עמדות חיוביות או שליליות כלפי הקבוצה שלו (Phinney, 1995). העמדות החיוביות כוללות: גאווה, הנאה, סיפוק ושביעות רצון מהקבוצה שאליה הוא שייך, ואילו עמדות שליליות נתפסות כהתכחשות היחיד לזהותו האתנית, דבר אשר מתבטא באי שביעות רצון משייכות לקבוצה, אי הנאה ואי סיפוק מהשייכות האתנית, רגשות של נחיתות ורצון להסתיר את זהותו התרבותית (Phinney, 1990). הזהות האתנית משמעותית במיוחד במצבים של מגע בין שתי קבוצות אתניות או יותר במשך תקופה של זמן (Phinney, 1990).

1.3.2 קשר בין זהות אתנית וזהות לאומית בקרב מיעוטים

יש הטוענים כי הזהות האתנית והזהות הלאומית מתואמות באופן שלילי, וכאשר אחת מהן גבוהה השנייה נמוכה, אך מחקרים שבוצעו בקרב קבוצות מהגרים הראו כי הזהות האתנית והזהות הלאומית יכולות להיות בלתי תלויות, וייתכן ששתיהן יהיו גבוהות או נמוכות (Phinney et al., 2001). כדי להבין את הזהות התרבותית בקרב מיעוטים, הכרחי גם להבין את הקשר שיש ליחיד עם קבוצת הרוב הדומיננטית (Phinney, 1990). שני מודלים תיאורטיים בוחנים את הקשר בין זהות אתנית ובין זהות לאומית. המודל הראשון הוא המודל הדו קוטבי, המניח כי שתי הזהויות התרבותיות סותרות זו את זו וממקם אותן לאורך רצף, שנע מקצה שבו האתניות חזקה עד לקצה השני שבו הלאומיות חזקה. לפי מודל זה, למהגרים קשה להשתייך לשתי הזהויות השונות - האתנית והלאומית - מכיוון שהן סותרות זו את זו במערכת הערכים, בנורמות, בהתנהגויות ועוד (Phinney, 1990). מנגד, מודל האקולטורציה הדו ממדי בקרב מיעוטים (Berry, 1997) מתאר מצב שבו אנשים מקבוצת מיעוט מאמצים תכונות חשובות מקבוצת הרוב הדומיננטית, אך גם שומרים במידה רבה על האתניות שלהם. במודל זה נטען כי שני ממדים אלה של זהות משתנים באופן עצמאי בלי כל קשר ביניהם. לתהליך השינוי התרבותי והפסיכולוגי שמתרחש כתוצאה מקשר בין שתי קבוצות תרבותיות או יותר, בגלל התיישבות, פלישה צבאית, נדידה ועוד, קוראים "אקולטורציה". ברמת הקבוצה התהליך כרוך

בשינויים במוסדות החברתיים ובמנהגים התרבותיים, וברמת הפרט התהליך כרוך בשינויים ברפרטואר ההתנהגותי של האדם (Berry, 2005).

לפי המודל הדו ממדי קיימים ארבעה סגנונות של אקולטורציה הנובעים מאינטראקציה בין שני ממדים. הסגנון הראשון הוא היבדלות: הזדהות נרחבת עם תרבות היחיד ורמות נמוכות של הזדהות עם הקבוצה הדומיננטית; הסגנון השני הוא אינטגרציה: הזדהות גבוהה עם הקבוצה האתנית של היחיד ועם התרבות הדומיננטית בו זמנית; הסגנון השלישי הוא הטמעה: הזדהות עם התרבות הדומיננטית; והסגנון הרביעי הוא הליכה בשוליים: הזדהות נמוכה עם שתי הקבוצות – האתנית והדומיננטית (Berry, 1997).

מחקרים שבוצעו בקרב מהגרים מראים כי הם שומרים בו זמנית על תחושה של שייכות לשתי הקבוצות התרבותיות, דובקים בערכיהן ועוקבים אחר כללי ההתנהגות שלהם. לפיכך, המודל הדו ממדי יכול לעזור למהגרים להסתגל באופן חיובי יותר לסביבתם החדשה (Berry, 1997).

במחקר עולמי שערכו ברי ואחרים (Berry et al., 2006) ובדק מהגרים צעירים שנמצאים ב-13 חברות שונות, נמצאו ארבעה פרופילים של קשרים אפשריים בין זהות אתנית לבין זהות לאומית. הפרופיל הראשון הוא אינטגרציה של שתי זהויות חזקות ומותאמות חיובית; הפרופיל השני הוא האתניות, ולפיו הזהות האתנית חזקה לעומת זו הלאומית; הפרופיל השלישי הוא לאומיות, ולפיו הזהות הלאומית היא חזקה לעומת הזהות האתנית; והפרופיל הרביעי הוא הפרופיל "המפוזר" ובו שתי הזהויות היו נמוכות. נמצא כי הפרופיל הראשון, פרופיל האינטגרציה, היה קשור באופן חיובי ליכולת להסתגל ולהשתלב בחברה, והתברר כי זהות אתנית גבוהה לא גורמת בהכרח לזהות לאומית נמוכה, אלא ההפך הוא הנכון. קיימים דפוסי יחסים מגוונים בין שתי הזהויות בקרב היחידים.

אחד הגורמים החברתיים המרכזיים שנמצאו כבעלי ההשפעה הרבה ביותר על הזהויות התרבותיות בקרב קבוצות מיעוט הוא האפליה (Phinney et al., 2001). מחקרים מצביעים על כך שאנשים מקבוצת מיעוט, שחשים אפליה מצד קבוצת הרוב, עלולים להירתע ולהסתגר בקבוצתם האתנית, שמהווה בעבורם מקום מקלט. עם זאת, אנשים מקבוצת המיעוט עלולים להיות מושפעים מהאפליה נגדם ומההערכה החיצונית השלילית שלהם בידי קבוצת הרוב, להפנים את המבט הזה ולהעריך בעצמם את קבוצתם באופן שלילי, ולשאוף להשתייך לקבוצה שזכתה להערכה מצד קבוצת הרוב. נמצא כי הזהות האתנית קשורה באופן חיובי בתפיסת האפליה, ושהאפליה מגבירה את תחושת ההזדהות האתנית עם קבוצת המיעוט של היחיד, כדי לעמוד מול האיומים על הזהות (Heim, Hunter & Jones, 2011; Phinney et al., 2001).

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

בנוסף, גורמים כמו רמת ההתפתחות של המדינה, נגישות השירותים שבה לקבוצת המיעוט כמו לקבוצת הרוב, האפשרות של קבוצות המיעוט לפתח חברה אזרחית שכוללת מפלגות פוליטיות, עמותות וכדומה, קיום ממשל דמוקרטי ואי שוויון סוציו-אקונומי, נמצאו כגורמים אשר מגבירים את היחס השלילי של המיעוט האתני כלפי המדינה (Stærklé, Sidanius, Green, Molina, 2010).

הפלסטינים בישראל, שהפכו להיות קבוצת מיעוט אתני בעקבות מלחמת 1948 וחיים בחברה בעלת תרבות רוב ישראלית דומיננטית, מדווחים על זהות פלסטינית חזקה יותר לעומת הזהות הישראלית ועל קיום קשר שלילי בין שתי הזהויות (Abu-Rayya & Abu-Rayya, 2009; Schnell, 2003; Rouhana, 1997). בנוסף, הם מדווחים על רמות גבוהות של אפליה נגדם בתחומי החיים השונים, אם ברמה האזרחית והלאומית ואם בתחומים שונים כגון: חינוך, כלכלה, תשתיות, תעסוקה, דיור, חלקות אדמה ועוד (אל חאג', 2004; גאנס, 2004; עדאלה, 2010; סמוחה, 2001). עובדה זו, לפי ההנחות התיאורטיות שנסקרו (Berry, 1997; Phinney et al., 2001), מובילה להשערה כי הזהות הפלסטינית תהיה חזקה יותר מאשר הזהות הישראלית וכי יימצא קשר שלילי בין שתיהן. בנוסף, העמדה של הפלסטינים בישראל (עקורים ולא עקורים) תהיה שלילית כלפי המדינה.

אמנם המחקרים השונים שעוסקים בזהות בקרב מיעוטים ומהגרים לא דיווחו על מחקרים שבוצעו בקרב קבוצות עקורים, אבל מנתונייהם וממצאיהם אפשר לשער כי הזהות הפלסטינית תהיה חזקה יותר בקרב צאצאי העקורים מאשר צאצאי הלא עקורים ובקרב בני הדור השני לעקורים לעומת בני הדור השלישי, וכי תימצא בקרבם עמדה שלילית יותר כלפי המדינה. זאת בהתבסס על כך שהם חוו יחס מפלה מצד הקבוצה הישראלית ומצד המדינה לא רק בעת העקירה אלא גם במדיניות הממסדית המתמשכת, כאשר נחקקו חוקים שמנעו את חזרתם לאדמתם ואת הפקרתן (כהן, 2000). לא ניתנה להם האפשרות לחזור לבתייהם ולאדמותיהם, הם סובלים מתנאי חיים קשים יותר כחלק ממדיניות מפלה כלפי הפלסטינים בישראל בכלל, ובמיוחד מכיוון שהעקורים דיווחו על תחושת אפליה אתנית חזקה יותר מאשר הלא עקורים (Agbaria et al., in press). בנוסף, נמצא כי אחוז גדול מהכפרים המאוכלסים בעקורים מאופיינים ברמות גבוהות של אבטלה (כהן, 2000; ברזילי וכבהא, 1996; Badil, 2009).

הבלבול בזהות ותחושת האפליה נמצאו כמשפיעים גם על הרווחה הנפשית של עקורים ומיעוטים

(Heim et al., 2011; Phinney et al., 2001).

1.4 רווחה נפשית

הרווחה הנפשית ("Well-being") היא האופן שבו אנשים מעריכים באופן אמוציונלי וקוגניטיבי את חייהם. הערכה זו כוללת את התגובות הרגשיות שלהם לאירועים ואת האופן שבו הם מגבשים את שביעות הרצון שלהם מחייהם, פועלים למען מימוש עצמי וחשים סיפוק מתחומים שונים בחייהם, כגון: נישואים, עבודה, בריאות ועוד (Diener, Oishi & Lucas, 2003; Diener & Ryan, 2008). הרווחה הנפשית אינה מושפעת מאירועים זמניים או ממצבי רוח חולפים, אלא משקפת את תחושתו הכללית של האדם על פני זמן מתמשך (Diener, Georgellis, Clark & Lucks, 2004). הרווחה הנפשית היא אחת הדרכים להעריך את איכות החיים, יחד עם מדדים אקונומיים וחברתיים אחרים (Diener & Ryan, 2008). ממחקרים שונים עולה כי רווחה נפשית ושביעות רצון גבוהים משפרים באופן משמעותי את החיים בתחומים: בריאות ואריכות ימים, עבודה והכנסה, ויחסים חברתיים (Diener & Ryan, 2008).

במחקרו המקיף שבדק אושר אישי מצא דינר (Deiner, 1984) כי מספר גבוה של חברים ורשת משפחתית גורמים לרמות גבוהות של רווחה נפשית. אנשים שיש להם רווחה נפשית גבוהה נוטים להיות בעלי רמות גבוהות יותר של ביטחון עצמי, יכולת הנהגה וחברותיות, והם מייצרים מערכות תמיכה חברתיות משלהם. כמו כן, נמצא כי לאנשים שמרווחים יותר כסף יש רמת רווחה נפשית גבוהה יותר, כי הם נהנים מעבודתם. נוסף על כך, אנשים שדיווחו על רמות גבוהות של רווחה נפשית, דיווחו גם על בריאות טובה יותר. קבוצה זו גם כללה פחות אנשים שמתמכרים לאלכוהול ולסמים (Diener & Ryan, 2008).

קיימות שלוש קטגוריות להגדרות הרווחה הנפשית: הגדרות המתבססות על קריטריון חיצוני - מאפיינים אובייקטיביים המשפיעים על האדם, כמו לדוגמה מצב כלכלי ומרכיבים דמוגרפיים ואישיים; הגדרות המייצגות מרכיב קוגניטיבי ומתייחסות להיבטים אינטלקטואליים, כמו שביעות רצון מהחיים; והגדרות שנקודת המוצא שלהן היא רגשית, והן כוללות חוויות חיוביות ושליליות (Diener, Tamir & Scollon, 2006).

לפיכך, קיים קשר בין הרווחה הנפשית לבין משתנים דמוגרפיים כגון: מגדר, השכלה, גיל, דת, נישואים, גירושים, תעסוקה, יחסים חברתיים, אבטלה והכנסה, פעילות, אירועי חיים, אישיות וביולוגיה, ובאמצעות המשתנים הללו אפשר גם לנבא את רמת תחושת הרווחה הנפשית (Deiner, 1984; Diener & Ryan, 2008).

המרכיב האמוציונלי של רווחה נפשית סובייקטיבית גבוהה מתבטא בחוויות תכופות של רגשות נעימים (כמו שמחה, סיפוק, אהבה והתעלות) ובהופעות נדירות של רגשות לא נעימים (כמו עצב, חרדה, כעס ודיכאון). על כן, אפשר לצפות שאדם שמח יחווה רגשות נעימים בתדירות גבוהה יותר מאשר רגשות לא נעימים. המרכיב הקוגניטיבי של הרווחה הנפשית מתייחס להערכה כללית של חיי האדם, ובדרך כלל הוא נמדד באמצעות השאלה עד כמה האדם שבע רצון מחייו באופן כללי.

המרכיבים הרגשיים והקוגניטיביים של הרווחה הנפשית הסובייקטיבית שזורים זה בזה. אנשים שיש להם רמת שביעות רצון גבוהה מהחיים נוטים לדווח על רגשות נעימים בתדירות גבוהה יותר מאשר אנשים שמדווחים על רמה נמוכה יותר של שביעות רצון מהחיים (Tov & Diener, 2007). יתרה מזאת, רמות גבוהות של רווחה נפשית מטיבות לא רק עם האינדיבידואל עצמו, אלא גם עם החברה ככלל. בין האנשים שמדווחים על רמות גבוהות של רווחה נפשית יש גם יותר מתנדבים ואנשים שמשקיעים בחברה (Diener & Ryan, 2008).

1.4.1. גורמי הרווחה הנפשית

קיימים כמה גורמים אוניברסליים אשר משפיעים על הרווחה הנפשית בתרבויות השונות, כמו ממשל דמוקרטי, זכויות אדם ואריכות ימים. כמו כן, נמצא כי ההערכה העצמית היא מנבא חזק של רווחה נפשית סובייקטיבית בתרבויות המאופיינות באינדיבידואליזם, לעומת תרבויות המאופיינות בקולקטיביזם (Diener, Diener & Diener, 1995). לפיכך, אפשר לטעון כי קיים קשר בין אופי החברה לבין הרווחה הנפשית של החברים בה, ושבתורות אינדיבידואליות יש תחושת רווחה נפשית גבוהה יותר מאשר בחברות קולקטיביות. רמת הלכידות הגבוהה בחברה קולקטיבית גורמת להתעסקות רבה מצד היחיד בביקורת עצמית, מחשש לטעות שתוביל לדחייה חברתית, והדבר משפיע על רמת רווחתו הנמוכה של הפרט. לעומת זאת, בחברות אינדיבידואליות האושר נתון להתנסותו האישית של הפרט, ללא חשש מביקורת החברה (Triandis, 2001; Diener & Ryan, 2008).

מחקרים נוספים הדגישו את השפעתה של המדינה על הרווחה הנפשית של הפרט. נמצא כי רמת ההתפתחות הכלכלית של המדינה משפיעה אף היא על רמת הרווחה נפשית, ומי שדיווח על רמות נמוכות של רווחה נפשית חי במדינות עניות שנמצאות בתחתית הסולם של המדינות המתועשות (Diener & Ryan, 2008). בנוסף, נמצא כי גם תחום התעסוקה קשור בקשר חיובי לרמות שביעות הרצון של אנשים, במיוחד בקרב פליטים במדינות שונות. סיפוק תעסוקה לפליטים במדינות השונות יכול להעלות את רמות שביעות

הרצון והרווחה הנפשית בקרבם. מכאן, שההיבטים הכלכליים הם בראש סולם העדיפויות של הפליטים, מכיוון שהם יכולים לאפשר להם חיים יציבים (Fozder & Torezani, 2008).

למדינה יש השפעה על הזדמנויות העבודה, על איכות הטיפול הבריאותי ועל הסיכון שהאדם יהפוך לקורבן של פשע או של מלחמה (Deiner & Tov, 2007). במדינות שיש להן יכולות טובה יותר לענות על צרכי אזרחיהן, כמו אוכל, מים נקיים ובריאות, רואים רמה גבוהה יותר של רווחה נפשית (Diener, 2000).

אפשר להסביר את ההבדלים ברמת הרווחה הנפשית בין קבוצות תרבותיות ואתניות שונות בעזרת משתנים שונים, כמו עושר - הרווחה הנפשית קשורה ברמה הממוצעת של ההכנסה בתוך האומה. בקרב עמים עשירים נרשמו גם הישגים בתחומים זכויות אדם ותמיכה בשלום, שוויון וממשל דמוקרטי, הפגנת אמון רב יותר בממשלה ורמות מעטות של אי סובלנות למהגרים ולקבוצות גזעיות. הישגים אלה משקפים את הקשר החזק בין עושר לבין רווחה נפשית בתרבויות השונות (Diener, Oishi & Lucas, 2003; Diener & Ryan, 2008).

1.4.2 רווחה נפשית בקרב מיעוטים ועקורים

זהויות תרבותיות יציבות הן גורם משמעותי חיובי, והן תורמות לתחושה של רווחה נפשית גבוהה בקרב מיעוטים ומהגרים (Phinney et al., 2001; Dukes & Martinez, 1997; Heim et al., 2011). לזהות האתנית יש השפעה על הרווחה הנפשית (Heim et al., 2011). נמצא כי בקרב הפלסטינים בישראל בעלי זהות פלסטינית חזקה דיווחו על רמות גבוהות יותר של רווחה נפשית (Abu-Rayya & Abu-Rayya, 2009). בנוסף, מחקרים הראו כי אנשים שמעורבים ופעילים יותר בחברה הם גם בעלי שייכות חזקה יותר לקהילה ומזדהים יותר עם קבוצתם האתנית, וכך גם רמות רווחתם הנפשית גבוהות (Cicognani, Pirini, Keyes, 2008; Joshanloo, Rostami & Nosratabadi, 2008).

מחקרים בקרב קהילות שחוו טראומה קולקטיבית מצאו כי הן עומדות מול אתגרים שונים במהותם מאלו העומדים בפני מי שחווה טראומה אישית. רעידות אדמה, מלחמות, עבדות קולקטיבית ועוד, שונים מאיומי מחלות, תאונות ותקיפות בין יחידים. ההבדל הברור הוא שהטראומה הקולקטיבית מערבת באופן ישיר או עקיף את כל חברי הקהילה, לעומת הטראומה האישית שמשפיעה אך ורק על היחיד

ועל המעגל הקרוב לו. משמעותה של הטראומה הקולקטיבית היא שכל חברי הקבוצה שותפים לאותו אירוע שמשפיע על מהלך חייהם (Talor & Usborne, 2010).

הרמן (1994), עושה הבחנה בין אסונות, הנגרמים מכוח הטבע, שאותם עשויים הקורבנות לתפוס כמחויף לשליטתם; לבין מעשי זוועה, הנגרמים בידי האדם. בחשיפה לאסון הנגרם בידי אדם, המצוקה הפסיכולוגית גדולה ועמידה יותר לאורך זמן. אירועי טרור ומלחמה, במיוחד כאשר הם מתמשכים ללא סוף ברור, נחשבים לסוג החמור ביותר של אסונות מכוונים בידי אדם מבחינת השפעתם השלילית האפשרית על ההסתגלות הנפשית (Kligman & Cohen, 2004).

נוסף על השפעותיה של הטראומה הקולקטיבית על הפרט והחברה, נמצא כי אנשים שעברו עקירה מיישוביהם או ממדינותיהם עלולים להתמודד גם עם ההשלכות של האפליה האתנית נגדם. המחקרים שבדקו את השפעת האפליה הגזעית על הפליטים והמהגרים מצאו כי הם מתמודדים עם מצוקה נפשית בעקבותיה, כמו המקסיקנים האמריקנים, השחורים והאסייתים האמריקנים. גם בקרב העקורים הווייטנאמיים בפינלנד נמצא קשר בין האפליה כלפיהם לבין מצבם הנפשי וסימפטומים של לחץ. בנוסף, רמות גבוהות של גזענות נמצאו קשורות לירידה ברווחתו של הפרט בקרב קבוצות מיעוט בהודו ובפקיסטן. האפליה האתנית כלפי עקורים ומהגרים מובילה לפגיעה ברמת הרווחה הנפשית שלהם, וכך מתבססות גם הערכה עצמית נמוכה ורמה נמוכה של שביעות רצון מהחיים, שמושפעות מתחושות של דיכוי בידי הקבוצה הדומיננטית (Fozder & Torezani, 2008 ; Heimet al., 2011).

אפשר לשער כי קבוצת העקורים הפלסטינים בישראל, שעברה ב-1948 טראומה קולקטיבית של מלחמה ושל עקירה ומתמודדת עם מציאות של אפליה נגדה (עדאלה, 2010; גאנס, 2004; סמוחה, 2001; קמירלינג ומגדל, 1999; אלחאגי, 2004), תרגיש רווחה נפשית נמוכה יותר מאשר קבוצת הלא עקורים, וכי בני הדור השני ירגישו רווחה נפשית נמוכה יותר מבני הדור השלישי. במחקר הנוכחי, נבדקו הצאצאים של בני הדור הראשון של הנכבה, אשר עברו את הטראומה הישירה של המלחמה והעקירה, ובני הדור השני והשלישי, שסבלו מטרואומה משנית. לתסמינים הפוסט טראומטיים יש השפעות שליליות גם על נפש האנשים שאינם קורבנות ישירים לטרואומה, אך הם נמצאים במעגלים שונים בסביבתו של האדם הסובל מהטרואומה. אנשים אלה עלולים לחוות גם הם מצוקה רגשית ולהפוך בעצמם, במהלך הזמן, לנפגעים עקיפים של הטראומה. אנשים אלה הנם בעלי אותה הסתברות לחוות סימפטומים טראומטיים כמו הקרבן עצמו (נריה ועמיתים, 1998; Figley, 1995; Figley, 1988). התסמונת הפוסט טראומטית המשנית עלולה להתפתח כתוצאה מהזדהות רגשית או מיחס אמפתי לנפגע הישיר של הטראומה (Figley, 1988), ולכן אפשר לשער כי צאצאי העקורים ידווחו על רווחה נפשית נמוכה יותר מאשר צאצאי הלא עקורים.

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

נוסף על השפעת העקירה על הרווחה הנפשית, נמצא גם כי עקירה משפיעה על רמת ההתקשרות של היחיד למקום (Bogac, 2008). היבט זה יבחן במחקר הנוכחי בהקשר של העקורים הפלסטינים בישראל.

1.4 התקשרות למקום

בקרוב החוקרים אין הסכמה על הגדרתו של המושג "התקשרות למקום" ("Place Attachment") ועל הגישה המתודולוגית המתאימה ביותר לחקור תופעה זו. לצד המושג "התקשרות למקום" קיימים מונחים דומים נוספים: "התקשרות לקהילה", "חוש של קהילה", "זהות של מקום", "תלות במקום", "חוש של מקום" ועוד (Hidalgo & Hernandez, 2001). ישנם חוקרים שמתייחסים למונחים "התקשרות למקום" ו"זהות של מקום" (Place Identity) כאל מושגים נרדפים (Hernandez, Hidalgo, Salazar-Laplace & Hess, 2007), ויש הטוענים כי ההתקשרות למקום היא תהליך שבאמצעותו מתגבשת זהות המקום אצל האדם (Twigger-Ross and Uzzel, 1996).

באופן כללי, התקשרות למקום מוגדרת כקשר או כחיבור רגשי בין האנשים ובין מקומות מסוימים (Hidalgo & Hernandez, 2001), ובהגדרה רחבה יותר, התקשרות למקום היא תופעה מורכבת הכוללת היבטים שונים של בניית קשר (Bonding) בין אנשים ובין מקומות. לתופעה זו יש השפעות על הרגש כלפי מקום מסוים, על הידע שיש עליו והאמונות הקשורות בו, ועל ההתנהגויות והפעילויות שמתקיימות בו (Altman & Low, 1992; Rollero & De Piccoli, 2010). אנשים הגרים זמן ממושך יותר במקום מסוים,

חשים בדרך כלל יותר התקשרות כלפיו (Hernandez et al., 2007; Rollero & De Piccoli, 2010).

אחד ממאפייני ההתקשרות למקום הוא הנטייה לשמור על קשרי קרבה אליו, ולפיכך אפשר להגדיר את ההתקשרות למקום כקשר רגשי שאנשים מפתחים כלפי סביבה מסוימת, שבה הם נוטים להישאר ובה הם מרגישים בטוחים ושלוים. סביבה זו מעניקה להם תחושה של שייכות, שנחוצה לרווחתם הפסיכולוגית ותלויה בקשרים חזקים ומפותחים עם סביבתם, וכן מסייעת להם לממש את המטרות של חיי היום יום (Gifford & Scannell, 2010). הקשר הרגשי יכול להתפתח כלפי מקומות שונים בגודל ובתפקיד, כמו הבית, השכונה, העיר, מקום הילדות, מקום הילוי, קהילות, מקומות כפריים וכדומה. רמת התקשרות גבוהה נמצאה, לרוב, כלפי העיר והבית (Altman & Low, 1992).

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

ההתקשרות למקום אינה התקשרות לשטח הפיזי בלבד, אלא גם התקשרות לאנשים אשר גרים בו (Hidalgo & Hernandez, 2001). אלטמן ולו (Altman & Low, 1992) מחזקים זאת וטוענים כי מקומות הם קונטקסט שבו מתרחשים קשרים בין אישיים, קהילתיים ותרבותיים. תפיסה זו רואה ביחסי החברה, הקהילה והתרבות שמתפתחים במקום מסוים רובד בלתי נפרד ובעל חשיבות רבה לצד ההתקשרות הפיזית אליו.

בנוסף, לו (Low, 1992) טוען שלהתקשרות למקום יש שלושה היבטים: היבטים חברתיים של התקשרות למקום דרך קשרים משפחתיים או קשרי דם; היבטים חומריים של התקשרות למקום דרך אובדן או חורבן של האדמה או בעלי האדמה; והיבטים אידיאולוגיים של התקשרות למקום דרך התאמה קוסמולוגית או דתית, עלייה לרגל או נרטיב.

בחוויית היומיום האדם מפתח קשרים למקומות מסוימים, כמו המקום שבו הוא נולד וגדל, המקום שבו הוא גר וחי ומקום העבודה שלו. באופן הזה הוא מייצר תפיסות אמוציונליות וקוגניטיביות לסביבות פיזיות, שקשורות לו הן כיחיד והן כנציג וכחבר של קבוצות חברתיות. עניין זה מצביע על כך שמקום הא מושג רחב ומקיף, ויש לו משמעויות פיזיות, גיאוגרפיות, ארכיטקטוניות, היסטוריות, דתיות, חברתיות ופסיכולוגיות, שבני אדם מקנים לו באמצעות התהליכים שהם עוברים בו (Knez, 2005).

1.5.1. התקשרות למקום ורווחה נפשית

הסביבה מהווה חלק מרכזי מחיי האדם ומיכולתו לשמור על תחושה של רווחה נפשית, והיא חלק חשוב מזהותו (Manzo, 2003). קיום קשר חיובי בין היחיד לסביבתו הוא חיוני (Uzzell & Moser, 2006). אחד המחקרים הראשונים שבדקו את השפעתה של ההתקשרות למקום על הרווחה הנפשית, מחקרם של רולרו ופיקולי (Rollero & Piccoli, 2010), מצא כי התקשרות למקום משפיעה על הרווחה הנפשית, משום שאנשים מבססים ייצוגים של מקום בחוויה החברתית שלהם ומייחסים לו מאפיינים ותכונות שונות. אנשים מייחסים משמעויות שונות למרחבים ולמקומות ונקשרים לאותן משמעויות שיש למקום בעבורם. רגשות שייכות לחברה מגבירים את רמת הרווחה הנפשית ומחזקים את המעורבות החברתית (Berkman, Seeman & Brisette, 2000). לפיכך, להתקשרות למקום יש תפקיד חשוב בקידום ובטיפוח הרגשת הרווחה הנפשית (Chipuer, Bramston & Pretty, 2004).

אחת הסיבות שגורמות לפרט להקנות חשיבות ולהעניק משמעות למקומות, כפי שהוא מקנה לאובייקטים, לפעילויות ולרכוש אישי, היא שהם עוזרים לו לזהות ולהציג את עצמו בפני אחרים, וכך גם

משפיעים על שביעות רצונו הכללית (Roggenbuck & Williams, 1989). על כן, ניווד גיאוגרפי, עזיבת מקום או עקירה גורמים לערעור תחושת הביטחון והזהות, שמקום המגורים סיפק, ולפגיעה ברווחה הנפשית (Rollero & De Piccoli, 2010).

1.5.2. התקשרות למקום, זהות ועקירה

התקשרות למקום נמצאה קשורה לזהות האישית, הלאומית והאתנית של היחיד. כשתהליך ההתקשרות למקום מתפתח אצל הפרט, הוא מתחיל לזהות את עצמו עם היבטים שונים של המקום, כמו עם שכונת המגורים שאלה הוא שייך, העיר או עם המדינה והלאום (Giuliani, 2003). נמצא כי הזהות האתנית או הזהות הלאומית יכולה לתרום להתהוות הקשר הרגשי עם מקומות, וכי ככל שהאדם מדווח על זהות חזקה יותר – אתנית או לאומית, הוא ידווח גם על התקשרות גבוהה יותר למקום (Lewicka, 2008). אנשים מגדירים את עצמם במונחים של שייכות למקום מסוים, שהופך להיות מרכיב בזהות האישית של הפרט. באופן הזה מתפתחת בהם זהות של מקום לפי המאפיינים שלו ומטבע האינוטראקציה המתרחשת בו (Hernandez et al., 2007).

מאחר שההתקשרות למקום מעצבת ומגבשת חלקים מרכזיים בהתפתחות האישיות של הפרט ומתחברת באופן ישיר לזהותו של הפרט או לזהות קבוצתו, איבוד "המקום" יכול לגרום לבלבול ומבוכה או להפרעה ולחוסר סדר בזהותו של הפרט (Altman & Low, 1992; Twigger-Ross and Uzzel, 1996; Kenz, 2005; Proshansky, Fabian & Kaminoff, 1983).

העברה ממקום בכוח יכולה לאיים על הזהות האישית ולגרום לשיבוש בזהות היחיד, במיוחד בעבור אלה שיש להם התקשרות גבוהה למקום. ההתקשרות למקום נבנית באיטיות אבל משתבשת במהירות, ועם העקירה ממקום אנשים נאלצים להתמודד עם אובדן ההתקשרות עם האנשים והמקומות ועם יצירה מחדש שלהם (Bogac, 2008). זאת מכיוון שאנשים לא נקשרים למקום הפיזי בלבד, אלא למשמעות שיש למכלול תכונותיו בעבורם (Stedman, 2003).

אנשים שנעקרו מבתיהם והמשיכו לגור בגבולות של אותה מדינה, בגלל מפגע סביבתי למשל, מדווחים על געגועים לבתיהם ולסביבת מחייתם לפני העקירה גם אחרי שנים רבות של עקירה. מעבר בכוח ממקום המגורים, שעלול להיות מלווה בפגיעה ובאובדן של חיים או רכוש, הופך להיות חלק אינטגרלי מן ההגדרה העצמית של האדם. לאחר מכן, הגדרה עצמית זו יכולה להשפיע באופן שלילי על תהליך

ההתקשרות שלו למקום חדש. קשה לאנשים להתאים את עצמם למקום חדש שאינו תואם ותומך בתרבות או בערכים שלהם ובתהליכים החברתיים שהם רגילים אליהם (Bogac, 2008).

אנשים מפתחים רגשות חזקים שקושרים אותם למקומות מסוימים כתוצאה מחוויות העבר שלהם במקומות אלה או כתוצאה מהתנסויות או זיכרונות מן העבר שקושרים למקום, ופעמים רבות השורשים של התקשרות זו נטועים כמה דורות אחורה (Milligan, 1998).

מחקרו של בוגאק (Bogac, 2008) בקרב פליטי העיר "פאפוס" (Paphos) בקפריסין, בדק את ההבדל ברמת ההתקשרות למקום בין המקום הנוכחי למקום המוצא בקרב שתי קבוצות – קבוצה של עקורים וקבוצת הצאצאים שלהם, שכל חייהם גרו במקום הנוכחי ולא היה להם קשר למקום המוצא. הממצאים הראו כי הפליטים לא הסתגלו למקום מגוריהם הנוכחי גם אחרי 34 שנים, ועדיין הגדירו את עצמם כאזרחים של מקום המוצא. לעומתם, בני הדור הצעיר, הצביעו על התקשרות חזקה למקום המגורים הנוכחי ואמרו שהוא משמעותי מאוד בעבורם. הם גם הדגישו את חשיבות היחסים הבין אישיים כגורם מרכזי בהתקשרות למקום וצינו כי אין הם רוצים לעזוב אותו.

הקשר שלנו עם מקום מושפע מחוויה אישית, אך החוויה האישית היא למעשה תוצר של הקשרים פוליטיים, כלכליים, חברתיים והיסטוריים (Manzo, 2003). ההתקשרות של אנשים שנעקרו ממקום מגוריהם מאופיינת בכמיהה למקום המגורים שממנו נעקרו (Deutsch, 2005). אנשים שנאלצים לעבור מקום מגורים בגלל אסון טבע, מלחמה או הגירה חווים רגשות מתמשכים של צער וגעגועים לא רק על אהוביהם שנפטרו, אלא גם על ההפסד של מקום מגוריהם (Gifford & Scannell, 2010). לפיכך, מודעות של האדם לרקע ההיסטורי שיש לו על הקבוצה שלו היא ביטוי לזהותו התרבותית, ולעניין של האדם בשורשיו יש השפעה חיובית על התקשרותו למקום (Lewicka, 2008).

לאור האמור לעיל, התקשרות למקום היא קשר רגשי וסימבולי למקומות שיש להם היבטים אידיאולוגיים או היבטים של אובדן, ההופכים לחלק אינטגרלי מההגדרה העצמית של האדם בכלל ושל עקורים בפרט. אפשר להניח כי בקרב צאצאי העקורים תימצא התקשרות חזקה יותר למקום העקירה מאשר למקום המגורים הנוכחי וקשר שלילי בין ההתקשרות לשני המקומות, מעצם הטענה כי עקורים מתקשים להתקשר למקומות אחרים מאשר אלה שנעקרו מהם.

בנוסף, על סמך הטענה כי קיים קשר חיובי בין הזהות האתנית וההתקשרות למקום, אפשר לשער כי קיים קשר חיובי בין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין הזהות הפלסטינית בקרב קבוצת צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים. זאת בזמן שיימצא קשר שלילי בין הזהות הישראלית ובין העמדה כלפי

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

המדינה וההתקשרות למקום המגורים הנוכחי. יתר על כן, בקרב צאצאי העקורים יימצא קשר חיובי בין התקשרותם למקום העקירה לבין הזהות הפלסטינית, בעוד קשר שלילי יימצא ביחס לזהות הישראלית ולעמדה כלפי המדינה.

נוסף על כך, על סמך ממצאי המחקרים שטענו כי התקשרות למקום משפיעה על הרווחה הנפשית, וכי להתקשרות למקום יש תפקיד חשוב בקידום ובטיפול הרגשת הרווחה הנפשית, אפשר לשער שבמחקר הנוכחי יימצא קשר חיובי בין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין רווחה נפשית בקרב שתי הקבוצות, צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים. יש לשער כי בקרב צאצאי העקורים יימצא קשר חיובי בין ההתקשרות למקום העקירה לבין רווחה נפשית.

פרק 2: המחקר הנוכחי

המחקר הנוכחי מבקש לבחון את השפעת העקירה על צאצאי העקורים הפלסטינים בישראל בהיבטים הפסיכולוגיים, במשתנים: זהות התרבותית, התקשרות למקום ורווחה נפשית בקרב צאצאי העקורים, בני הדור השני והשלישי, לעומת צאצאי הלא עקורים. המחקר יבדוק את רמת ההתקשרות של צאצאי העקורים לכפר המוצא של הוריהם, שממנו נעקרו במהלך מלחמת 1948, וכן יבדוק את רמת ההתקשרות שלהם ליישוב הנוכחי שהם גרים בו. בנוסף, ייבדקו מרכיבי הזהות התרבותית בקרב צאצאי העקורים וצאצאי הפלסטינים שלא נעקרו במלחמת 1948, ותיבדק רמת הרווחה הנפשית הסובייקטיבית במדד שביעות רצון מהחיים בשתי הקבוצות. כמו כן, ייבדק הקשר בין המשתנים התקשרות למקום הנוכחי והתקשרות למקום המוצא לבין הזהות התרבותית והרווחה הנפשית, ותיערך השוואה בין צאצאי העקורים לבין צאצאי הלא עקורים ובין בני דור שני לעקורים לבני דור שלישי.

2.1 השערות המחקר

1. בהשוואה לצאצאיהם של הלא עקורים, צאצאי העקורים ידווחו על זהות פלסטינית חזקה יותר ועל זהות ישראלית חלשה יותר, על התקשרות חלשה יותר למקום המגורים הנוכחי, על רווחה נפשית נמוכה יותר ועל יחס שלילי יותר למדינת ישראל.
2. בהשוואה לבני הדור השלישי לעקורים, בני הדור השני לעקורים ידווחו על זהות פלסטינית חזקה יותר ועל זהות ישראלית חלשה יותר, על התקשרות למקום הנוכחי חלשה יותר ועל התקשרות למקום העקירה חזקה יותר, על רווחה נפשית נמוכה יותר, ועל יחס שלילי יותר למדינת ישראל.
3. צאצאי העקורים ידווחו על התקשרות גבוהה יותר למקום העקירה מאשר למקום המגורים הנוכחי, ויימצא קשר שלילי בין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין ההתקשרות למקום המוצא בקרב קבוצת צאצאי העקורים.
4. בקרב שתי הקבוצות (צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים) הזהות הפלסטינית תהיה חזקה יותר מהזהות הישראלית ויימצא קשר שלילי בין שתיהן.

5. בקרב שתי הקבוצות (צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים) יימצא קשר חיובי בין התקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית. יימצא קשר שלילי בין התקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות ישראלית והיחס כלפי מדינת ישראל.

6. בקרב צאצאי העקורים יימצא קשר חיובי בין התקשרות למקום העקירה לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית. בנוסף, יימצא קשר שלילי בין התקשרות למקום העקירה לבין זהות ישראלית והיחס כלפי מדינת ישראל.

2.2 עיבוד הנתונים

עיבוד הנתונים נערך באמצעות התוכנה הסטטיסטית SPSS. נערך ניתוח סטטיסטיקה תיאורית וניתוח סטטיסטיקה היסקית.

1. נבחנו ממוצעים וסטיות תקן של משתני המחקר הדמוגרפיים ומבחן חי בריבוע לבדיקת ההבדלים בין משתני המחקר.

2. לבדיקת ההבדלים בין צאצאי עקורים לצאצאי לא עקורים במשתנים: הזדהות עם קבוצה פלסטינית, הזדהות עם קבוצה ישראלית, התקשרות למקום המגורים, רווחה נפשית ועמדה כלפי המדינה, נערכו מבחני t למדגמים בלתי תלויים.

3. לבדיקת ההבדלים בין בני הדור השני ובני הדור השלישי לעקורים במשתנים: הזדהות עם קבוצה פלסטינית, הזדהות עם קבוצה ישראלית, התקשרות למקום המגורים הנוכחי, התקשרות למקום העקירה, רווחה נפשית ועמדה כלפי המדינה, נערכו מבחני t למדגמים בלתי תלויים.

4. לבדיקת ההבדל ברמת ההתקשרות למקום הנוכחי לעומת מקום המוצא בקרב צאצאי העקורים נערך מבחן t למדגמים מזווגים. כדי לבדוק את הקשר בין ההתקשרות למקום העקירה לבין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי, חושב מתאם פירסון.

5. לבדיקת ההבדל במדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית לעומת הקבוצה הישראלית בקרב צאצאי העקורים, נערך מבחן t למדגמים מזווגים. בנוסף, לבדיקת ההבדל במדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית לעומת הקבוצה הישראלית בקרב צאצאי הלא עקורים נערך מבחן t למדגמים מזווגים.

6. כדי לבחון את הקשר בין הזהות הפלסטינית והזהות הישראלית, חושב מתאם פירסון בקרב קבוצת צאצאי הלא עקורים.

7. לבדיקת הקשר בין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית נעשה שימוש במודל רגרסיה מרובה, שבדק את השפעת ההתקשרות למקום הנוכחי על מרכיבי הזהות: העמדה כלפי המדינה, הזדהות עם קבוצה ישראלית, הזדהות עם קבוצה פלסטינית ושביעות הרצון מהחיים בקרב צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים.

8. לבדיקת הקשר בין ההתקשרות למקום העקירה הנוכחי לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית נעשה שימוש במודל רגרסיה מרובה, שבדק את השפעת ההתקשרות למקום העקירה על מרכיבי הזהות: העמדה כלפי המדינה, הזדהות עם קבוצה ישראלית, הזדהות עם קבוצה פלסטינית ושביעות רצון מהחיים בקרב צאצאי העקורים.

פרק 3: השיטה

3.1 אוכלוסיית המחקר

במחקר זה המדגם הינו מדגם נוחות שנבחר מתוך אוכלוסיית מורים ומורות בבתי ספר יסודיים ובתיכונים ערבים. הבחירה במדגם זה נבעה משני שיקולים עיקריים: (1) הומוגניות בין המשתתפים; (2) בקרב המורים יש נציגים לשתי הקבוצות – עקורים ולא עקורים.

המדגם כולל 201 צאצאים של עקורים/ות ושל לא עקורים/ות פלסטינים, הגרים בתוך גבולות מדינת ישראל, רובם מהערים נצרת ואום אל פחם ומכפר יפיע. הבחירה ביישובים אלה התקבלה על סמך העובדה שהם קלטו מספרים גדולים של עקורים ב-1948 (ברזילי וכבהא, 1996). צאצאי העקורים הוגדרו כך לפי תשובותיהם של המשתתפים בשאלונים.

צאצאי העקורים נחלקו לשתי קבוצות - לדור שני ולדור שלישי. מי שהשיב כי שני הוריו או אחד מהם נעקר במלחמת 1948 ושני סביו מצד אמו או אביו לא עקורים נחשב לדור שני לעקורים, ומי שהשיב כי שני סביו או אחד מהם נעקר במלחמת 1948, נחשב לדור שלישי. קבוצת ההשוואה הם הפלסטינים שלא נעקרו בנכבה. כפרי העקירה לרוב היו מגידיל, כוביזה, מעלול, צפוריה, לגיון ועוד. 97 מהמשתתפים הם צאצאי לא עקורים (48.3%) ו-96 הם צאצאי עקורים (47.3%), 23 מהם הם בני דור שני (24%) ו-73 הם בני דור שלישי (76%).

המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של המדגם מוצגים בלוח 1. לא קיימים הבדלים מובהקים בין קבוצת צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים בכל המשתנים: מין, דת, מצב משפחתי, מידת דתיות ורמת השכלה. גילאי המדגם נעים מ-20 ועד ל-62, כולם בני הדור השני והשלישי לנכבה. הגיל הממוצע, גם אצל צאצאי העקורים וגם אצל צאצאי הלא עקורים, הוא 37 שנים. מתוך כלל הנחקרים 24.5% הם גברים ו-75.5% הם נשים. נתונים אלה תואמים את מציאות החלקות המינית של עובדי ההוראה במגזר הערבי, כאשר בחינוך היסודי אחוז הנשים המורות מגיע ל-72% (לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2006).

רוב משתתפי המחקר הם מוסלמים (84.4% בקרב העקורים, ו-76% בקרב הלא עקורים) וחלק מהם נוצרים (19.9% בקרב העקורים ו-24% בקרב הלא עקורים). נתון זה תואם, פחות או יותר, את המציאות הקיימת בקרב הפלסטינים בישראל, שבה המוסלמים מהווים כ-82% מכלל הפלסטינים בישראל והנוצרים כ-9% מהם (לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2011).

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

רובם הגדול של המשתתפים נשוי (83% בקרב העקורים ו-78.1% בקרב הלא עקורים). רובם דיווחו כי הם שמרנים (65% בקרב העקורים, ו-69.1% בקרב הלא עקורים) ורובם היו בעלי תעודת תואר ראשון (60.9% בקרב העקורים, ו-48.4% בקרב הלא עקורים).

לוח 1: תיאור הנתונים של משתתפי המחקר

χ^2	לא עקורים (N=97)	עקורים (N=96)	כללי (N=193)	קטגוריות	
0.051	31%	18%	25%	זכר	מין
	70%	82%	76%	נקבה	
0.151	76%	84%	80%	מוסלמי	דת
	24%	16%	20%	נוצרי	
*.398	18%	16%	17%	רווק	מצב משפחתי
	78%	83%	81%	נשוי	
	2%	1%	2%	גרוש	
	2%	0%	1%	אלמן	
0.848	21%	21%	21%	דתי	מידת דתיות
	69%	7%	68%	שמרן	
	10%	13%	12%	חילוני	
0.215	37%	29%	33%	B.ED	רמת השכלה
	48%	61%	54%	B.A	
	15%	9%	12%	M.A	
	0%	1%	1%	P.HD	

*בניתוח במבחן חי בריבוע, המצב האישי חולק לשתי קבוצות: נשוי ואחר.

3.2 הליך

הליך איסוף הנתונים התבצע באמצעות פנייה ישירה של עורכת המחקר למנהלי בתי הספר שאליהם משתייכים המורים והמורות שענו על שאלוני המחקר. עורכת המחקר יצרה קשר טלפוני עם מנהלי בתי הספר הערביים בערים נצרת, אום אל פחם ובכפר יפיע, לפי רשימה מאתר האינטרנט של משרד החינוך, ולאחר מכן היא הגיעה באופן אישי לבתי הספר שמנהליהם התיירו את ביצוע המחקר בתוכו. חלוקת השאלונים התנהלה בשתי דרכים; בכמה מבתי הספר חולקו השאלונים למורים במהלך ישיבת מורים. המורים החזירו את השאלונים לאחר שמילאו אותם, תוך הדגשת האנונימיות שלהם והעובדה שהמחקר הינו לצורכי ידע מדעי. בבתי הספר שלא הייתה בהם אפשרות לחלק את השאלונים בזמן ישיבת המורים, נמסרו השאלונים למנהל בית הספר, שבתורו היה אחראי לחלק אותם למורים, כדי שימלאו אותם באופן עצמי ויחזירו אותם אחרי כמה ימים במעטפות סגורות שקיבלו עם השאלון. כל שאלון לווה במכתב פתיחה שמסביר את מטרת המחקר ואת כללי המילוי, ומדגיש את ההקפדה על האנונימיות במילוי השאלונים - עילום שם וכתובת או כל מידע מזהה אחר. 260 השאלונים חולקו לבתי הספר השונים, ומתוכם הוחזרו 201 שאלונים.

3.3 כלי המחקר

השאלונים שהועברו למשתתפי המחקר תורגמו לערבית בידי החוקרת, והתרגום נבדק באמצעות תרגום חוזר.

1. שאלון נתונים דמוגרפיים:

השאלון הדמוגרפי הורכב והותאם לצורכי מחקר זה, ונערך בו שימוש במשתנים הבאים: גיל, מין, דת, מצב משפחתי, מידת הדתיות, עקירת ההורים, עקירת הסבים ורמת השכלה.

2. שאלונים למדידת זהויות תרבותיות:

הזהות התרבותית נמדדה ביחס לשתי הקבוצות – הקבוצה הפלסטינית והקבוצה הישראלית, כפי שנעשה במחקרים רבים שבדקו זהויות של מיעוטים אתניים. במחקר הנוכחי נחקרו שני מרכיבים עיקריים של זהות תרבותית: הזדהות עם קבוצה ועמדה כלפי המדינה.

שאלון הזדהות עם קבוצה ("Group Identification") :

המשתנה "הזדהות עם הקבוצה" נמדד לפי סקאלה שנבנתה על ידי רוקס (Roccas, 1997), בתוך Tartakovsky, 2009), והשתמשו בה כדי לבדוק את תחושת ההזדהות לקבוצה בקרב כמה קבוצות אתניות בישראל ובקרב יהודים מהגרים מרוסיה (Tartakovsky & Schwartz, 2001). הסקאלה כוללת את ארבעת ההיגדים שלהלן: "היותי ישראלי הוא חלק חשוב מהגדרתי העצמית", "כאשר אני מדבר על ישראלים אני אומר אנחנו ולא הם", "כאשר מותחים ביקורת על ישראלים אני לוקח אותה בצורה אישית", "חשוב לי להגדיר את עצמי כישראלי".

סולם בן 5 דרגות, מ-1 (בכלל לא) עד 5 (בהחלט), שימש להערכת הפריטים בסקאלה הנתונה. מהמחקרים שבדקו את הקבוצות האתניות של יהודים מהגרי רוסיה ובהן השתמשו בסקאלה זו עולה כי היא הציגה עקביות פנימית בינונית-גבוהה (0.79) לתחושת ההזדהות עם אוקראינים או רוסים ו-0.75 לתחושת ההזדהות עם ישראלים.

במחקר הנוכחי הסקאלה הופיעה פעמיים: בפעם הראשונה בנוגע להזדהות עם הקבוצה הפלסטינית ובפעם השנייה בנוגע להזדהות עם הקבוצה הישראלית. השאלון תורגם לשפה הערבית, ונמצאה בו רמת מהימנות פנימית גבוהה בשתי הסקאלות, כאשר בסקאלה של ההזדהות עם הקבוצה הישראלית ערך האלפא של קרונבך היה 0.80, ובסקאלה של הזדהות עם הקבוצה הפלסטינית ערך האלפא היה 0.89.

שאלון העמדה כלפי המדינה ("Attitude Toward a County"):

כדי לבדוק את העמדה של צאצאי העקורים כלפי המדינה, נבנתה סקאלה שכוללת 8 פריטים ושהורכבה משתי סקאלות שבדקו את אותו משתנה, כדי להתאימה לייחודיות של אוכלוסיית המחקר הנוכחי.

הסקאלה הראשונה נוצרה על ידי טרטקובסקי (Tartakovsky, 2009), והיא כוללת 20 פריטים, 10 מהם חיוביים ו-10 שליליים. במחקר הנוכחי נעשה שימוש בחמישה פריטים בלבד, והם: "אני מרגיש בנוח בישראל", "אני גאה במדינת ישראל", "אני מרגיש שישראל הינה מדינה לא טובה", "אני אוהב את ישראל", "יש לי עמדה שלילית כלפי ישראל". פריטי השאלון הוערכו בעזרת סולם ליקרט בן 5 דרגות הנע מ-1 (לא מסכים בכלל) ל-5 (מסכים מאוד). במחקרו של טרטקובסקי (Tartakovsky, 2009) בקרב המהגרים מרוסיה לישראל, ערך האלפא קרונבך בעמדות כלפי ישראל היה 0.77 ובעמדות כלפי רוסיה הוא היה 0.81.

הסקאלה השנייה היא סקאלת הגאווה הלאומית הכללית, שבה נעשה שימוש במחקר בין לאומי שנערך בעשרות מדינות (Smith & Kim, 2004). סקאלה זו מורכבת מחמש שאלות שמטרתן למדוד את הרגשות של הנבדקים בנושאים עליונות ונאמנות לאומית, תוך שיפוט מוסרי. מתוך חמש שאלות אלה נעשה שימוש בשלוש שאלות בלבד במחקר הנוכחי, שנבחרו מתוך התייחסות לאופייה המיוחד של האוכלוסייה הנחקרת. השאלות שנבחרו הן: "אני מעדיף להיות אזרח במדינת ישראל מאשר מכל מדינה אחרת בעולם", "יש מספר דברים במדינת ישראל שגורמים לי להתבייש בה" ו"באופן כללי, מדינת ישראל היא יותר טובה מרוב שאר המדינות". סולם ליקרט בן 5 דרגות, הנע מ-1 (לא מסכים בכלל) ועד ל-5 (מסכים מאוד), שימש להערכת הפריטים. צ'אנג, לי ומרטינזו השתמשו בסקאלה זו במחקר שהתבצע בקרב קוריאנים ומצאו כי ערך האלפא קרובך נע בין 0.69 ל-0.77 (Chung, Lee & Martinez, 2006). המחקר הנוכחי שילב את שתי הסקאלות הללו יחד. הן תורגמו לערבית, ונתקבלה לפיהן רמה בינונית-גבוהה של מהימנות פנימית - ערך האלפא שהתקבל הוא 0.75.

שאלון התקשרות למקום ("Place attachment scale"):

המחקר הנוכחי השתמש בשאלון שחיברה לוויקה (Lewicka, 2008), שכולל 12 פריטים המדורגים בסקאלה של 5 נקודות. תשעה פריטים מתארים רגשות חיוביים כלפי המקום ושלושה פריטים נוספים מתארים רגשות שליליים. סקאלה זו בדקה בקרב צאצאי העקורים את רמת ההתקשרות למקום הנוכחי ולמקום המוצא, ובקרב צאצאי הלא עקורים נבדקה רמת ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי בלבד.

במחקר המקורי שנערך באוקראינה ובפולין, לסקאלה הייתה מהימנות מספקת – ערך האלפא היה 0.69 כלפי מקום המגורים (עיר). הסקאלה נוסתה קודם לכן בכמה מחקרים גדולים בקרב קבוצות שונות (Lewicka, 2006, בתוך Lewicka, 2008).

במחקר הנוכחי, תורגם השאלון לערבית ונמצאה בו רמה גבוהה של מהימנות פנימית בהתקשרות לשני המקומות. ערך האלפא שהתקבל בהתקשרות למקום המוצא הוא 0.87 וערך האלפא בהתקשרות למקום המגורים הנוכחי אף הוא 0.87.

שאלון הרווחה הנפשית ("Well-being"):

תחושת הרווחה הנפשית נמדדה במחקר הנוכחי בעזרת השאלון שביעות רצון מהחיים (Life Satisfaction) של דינר (Diener et al, 1985). מדד שביעות הרצון מהחיים כלל במחקר זה 5 פריטים,

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

לדוגמה: "ברוב המקרים החיים שלי קרובים להיות אידיאליים", "תנאי החיים שלי מצוינים", אני שבע רצון מהחיים". בשאלון זה השתמשו רבות בתרבויות שונות והוא נמצא כבעל מהימנות חזקה של 0.78 במחקרם של דינר, קוביניס וריאלו (Diener, Kuppeus & Realo, 2008). במחקר הנוכחי המשתתפים העריכו את שביעות הרצון מחייהם בסקאלה של 5 דרגות, מ-1 (בכלל לא מסכים) ל-5 (מסכים מאוד), וערך האלפא קרונבך שהתקבל הוא 0.75.

פרק 4: ממצאים

בפרק הנוכחי יוצגו תוצאות המבחנים הסטטיסטיים, שחושבו לצורך בדיקת השערות המחקר. הניתוחים הסטטיסטיים בוצעו באמצעות התוכנה הסטטיסטית SPSS, והם כוללים סטטיסטיקה תיאורית וסטטיסטיקה היסקית.

השערה 1: בהשוואה לצאצאיהם של הלא עקורים, צאצאי העקורים ידווחו על זהות פלסטינית חזקה יותר ועל זהות ישראלית חלשה יותר, על התקשרות חלשה יותר למקום המגורים הנוכחי, על רווחה נפשית נמוכה יותר ועל עמדה שלילית יותר למדינת ישראל.

כדי לבדוק את ההשערה הזאת, נערכו מבחני t למדגמים בלתי תלויים שבחנו את ההבדל בין צאצאי עקורים לצאצאי לא עקורים במשתנים: זהות תרבותית במרכיבים הזדהות עם פלסטינים והזדהות עם ישראלים, עמדה כלפי מדינה, התקשרות למקום המגורים ורווחה נפשית. תוצאות המבחנים מוצגים בלוח 2.

לא נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות במדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית:

[$t(188) = -0.02$ $p = 0.983$; $M(SD)$ בקרב צאצאי העקורים 3.96(0.99) לעומת צאצאי הלא עקורים 3.91(1.09).]

במקביל, לא נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות במדד ההזדהות עם הקבוצה הישראלית:

[$t(188) = 0.35$ $p = 0.727$; $M(SD)$ בקרב העקורים 1.89(0.88) לעומת הלא עקורים 1.99(0.87).] לא

נמצא הבדל מובהק ברמת ההתקשרות למקום הנוכחי בין צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים.

[$t(183) = 0.25$ $p = 0.806$; $M(SD)$ בקרב צאצאי העקורים 4.10(0.62) לעומת צאצאי הלא עקורים

4.13(0.73).] לא נמצא הבדל מובהק במדד הרווחה הנפשית בין צאצאי העקורים והלא עקורים.

[$t(181) = 0.15$ $p = 0.882$; $M(SD)$ בקרב צאצאי העקורים 3.27(0.67) לעומת צאצאי הלא עקורים

3.28(0.64).] לא נמצא הבדל מובהק בעמדה כלפי המדינה בין צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים,

[$t(186) = 0.11$, $p = 0.913$; $M(SD)$ בקרב העקורים 2.68(0.69) לעומת הלא עקורים 2.69(0.69).]

לוח 2: ממוצעים וסטיות תקן של מדדי הזהות התרבותית, ההתקשרות למקום ושביעות הרצון מהחיים בקרב קבוצת צאצאי עקורים וצאצאי לא עקורים

P	t (df)	לא עקורים	עקורים	משתנה
		(N=97)	(N=96)	
		M(SD)	M(SD)	
0.913	0.11(186)	2.69 (0.69)	2.68 (0.69)	עמדה כלפי המדינה
0.983	-0.02(188)	3.91 (1.09)	3.96 (0.99)	הזדהות עם פלסטינים
0.727	0.35(188)	1.99 (0.87)	1.89 (0.88)	הזדהות עם ישראלים
0.806	0.25(183)	4.13 (0.73)	4.10 (0.62)	התקשרות למקום הנוכחי
0.882	0.15(181)	3.28 (0.64)	3.27 (0.67)	שביעות רצון מהחיים

השערה 2: בהשוואה לבני הדור השלישי לעקורים, בני הדור השני לעקורים ידווחו על זהות פלסטינית חזקה יותר ועל זהות ישראלית חלשה יותר, על התקשרות למקום הנוכחי חלשה יותר ועל התקשרות למקום העקירה חזקה יותר, על רווחה נפשית נמוכה יותר, ועל עמדה שלילית יותר למדינת ישראל. כדי לבדוק השערה זו, נערכו מבחני t לקבוצות בלתי תלויות שבחנו את ההבדל בין בני הדור השני ובני הדור השלישי לעקורים במשתנים: זהות, התקשרות, רווחה נפשית במדד שביעות רצון מהחיים ועמדה כלפי המדינה (לוח 3).

לא נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות במדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית:

[$t(93)=-0.76$, $p=0.449$; M(SD) בקרב בני הדור השני 3.81(1.00) לעומת בני הדור השלישי 4.00(0.99)]. לא נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות במדד ההזדהות עם הקבוצה הישראלית.

[$t(93)=1.41$, $p=0.16$; M(SD) בקרב בני הדור השני 1.97(8.11) לעומת בני הדור השלישי 1.86(0.92)]

כדי לבדוק את השערה כי ההתקשרות למקום הנוכחי חלשה בקרב בני הדור השני לעקורים לעומת בני הדור השלישי, נערך מבחן t למדגמים בלתי תלויים ולא נמצא הבדל מובהק. [M(SD) ;]

[$t(91)=0.59$, $p=0.551$ בקרב בני הדור השני, 4.19(0.47) לעומת בני הדור השלישי 4.08(0.66)]

כדי לבדוק את השערה כי ההתקשרות למקום העקירה חזקה יותר בקרב בני הדור השני לעקורים לעומת בני הדור השלישי, נערך מבחן t למדגמים בלתי תלויים ולא נמצא הבדל מובהק. [M(SD) ;]

[$t(86)=-0.72$, $p=0.788$; בקרב בני הדור השני, 3.70(0.69) לעומת בני הדור השלישי 3.75(0.73)]

כדי לבדוק את ההבדל ברמת הרווחה נפשית בין בני הדור השני והשלישי לעקורים, בוצע מבחן t

למדגמים בלתי תלויים ולא נמצא הבדל מובהק. [$t(91)=-0.05$, $p=0.962$; M(SD) בקרב בני הדור השני

3.26(0.66) לעומת בני הדור השלישי 3.27(0.68)].

כדי לבדוק את ההשערה כי בני הדור השני לעקורים ידווחו על עמדה שלילית יותר למדינה, נערך מבחן t למדגמים בלתי תלויים ולא נמצא הבדל מובהק. $t(93)=1.87, p=0.064$; $M(SD)$ בקרב בני הדור השני $2.91(0.62)$ לעומת בני הדור השלישי $2.60(0.71)$.

לוח 3: ממוצעים וסטיות תקן של מדדי הזהות התרבותית, ההתקשרות למקום ושביעות הרצון מהחיים בקרב קבוצת דור 2 ו-3 לעקורים

משתנה	דור 2 לעקורים (N=23)		דור 3 לעקורים (N=72)	
	$M(SD)$	P	M	$t(df)$
עמדה כלפי המדינה	2.91(0.62)	0.064	2.60 (0.71)	1.87(93)
הזדהות עם פלסטינים	3.81 (1.00)	0.449	4.00 (0.99)	-0.76(93)
הזדהות עם ישראלים	1.97 (8.11)	0.161	1.86 (0.92)	1.41(93)
התקשרות למקום נוכחי	4.17 (0.48)	0.551	4.08 (0.66)	0.59(91)
התקשרות למקום העקירה	3.7 (0.69)	0.788	3.75 (0.73)	-0.27(86)
שביעות רצון מהחיים	3.26 (0.66)	0.962	3.27 (0.68)	-0.05(91)

השערה 3: צאצאי העקורים ידווחו על התקשרות גבוהה יותר למקום העקירה מאשר למקום המגורים הנוכחי, ויימצא קשר שלילי בין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין ההתקשרות למקום מוצא בקרב קבוצת צאצאי העקורים.

כדי לבדוק את ההבדל ברמת ההתקשרות למקום הנוכחי לעומת מקום המוצא בקרב צאצאי העקורים נערך מבחן t למדגמים מזווגים. תוצאות המבחן מצביעות על הבדל מובהק בין מדד ההתקשרות למקום נוכחי לעומת מדד ההתקשרות למקום המוצא.

$t(86)=3.35, p=0.001$; ההתקשרות למקום נוכחי $M(SD)=4.08(0.62)$ לעומת ההתקשרות למקום עקירה $3.74(0.72)$.

כדי לבדוק את הקשר בין ההתקשרות למקום העקירה לבין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי, חושב מתאם פירסון, שהעלה כי לא קיים קשר בין המשתנים $r(85)=.036, p>0.01$.

השערה 4: בקרב בני הדור השני והשלישי לעקורים ובקרב שתי הקבוצות (צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים) הזהות פלסטינית תהיה חזקה יותר מהזהות הישראלית ויימצא קשר שלילי בין שתייהן.

כדי לבדוק את ההבדל במדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית לעומת הקבוצה הישראלית בקרב בני הדור השני והשלישי לעקורים נערך מבחן t למדגמים מזווגים ונמצאו הבדלים מובהקים במדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית לעומת הישראלית.

מדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית בקרב בני הדור השני נמצא כיותר גבוה $M(SD)=3.81(1.00)$ לעומת מדד ההזדהות עם הקבוצה הישראלית (8.11) $[1.97]$. $t(22)=-6.37, p=0.001$;

מדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית בקרב בני הדור השלישי נמצא כיותר גבוה $M(SD)=4(0.99)$ לעומת מדד ההזדהות עם הקבוצה הישראלית (0.92) $[1.86]$.

כדי לבדוק את ההבדל במדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית לעומת הקבוצה הישראלית בקרב העקורים ובקרב הלא עקורים, נערך מבחן t למדגמים מזווגים ונמצאו הבדלים מובהקים.

מדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית בקרב העקורים נמצא כיותר גבוה $t(94)=-13.63, p=0.000$; לעומת מדד ההזדהות עם הקבוצה הישראלית (0.88) $[1.89]$.

מדד ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית בקרב הלא עקורים נמצא כיותר גבוה $t(91)=-12.19, p=0.000$; לעומת מדד ההזדהות עם הקבוצה הישראלית (0.87) $[1.99]$.

כדי לבחון את הקשר בין הזהות הפלסטינית והזהות הישראלית, חושב מתאם פירסון (לוחות 4 ו-5). בקרב קבוצת הלא עקורים נמצא קשר שלילי בינוני בין העמדה כלפי המדינה וההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית $t(90)=-0.32, p<0.01$, וממצא תואם היה גם בקרב העקורים, אבל בעוצמה חזקה יותר r $t(93)=-0.46, p<0.01$. בנוסף, נמצא כי קיים קשר שלילי בינוני בין ההזדהות עם הקבוצה הישראלית לבין ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית בקרב עקורים.

לוח 4: מטריצת מתאמי פירסון בין מרכיבי הזהות התרבותית בקרב צאצאי הלא עקורים

משתנה	עמדה כלפי המדינה	הזדהות עם קבוצה ישראלית	הזדהות עם קבוצה פלסטינית
עמדה כלפי המדינה	-	.36**	-.32**
הזדהות עם קבוצה ישראלית	-	-	-.19

** $p<0.01$

לוח 5: מטריצת מתאמי פירסון בין מרכיבי הזהות התרבותית בקרב צאצאי העקורים

משתנה	עמדה כלפי המדינה	הזדהות עם קבוצה ישראלית	הזדהות עם קבוצה פלסטינית
עמדה כלפי המדינה	-	.48**	
הזדהות עם קבוצה ישראלית	-	-	-.46**
			-.24*

** $p < 0.01$. * $p < 0.05$

השערה 5: בקרב שתי הקבוצות (צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים) יימצא קשר חיובי בין התקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית. יימצא קשר שלילי בין התקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות ישראלית ועמדה כלפי מדינת ישראל.

כדי לבדוק את ההשערה הזאת, נעשה שימוש במודל רגרסיה מרובה, שבדק את השפעת ההתקשרות למקום הנוכחי על מרכיבי הזהות: העמדה כלפי המדינה, הזדהות עם קבוצה ישראלית, הזדהות עם קבוצה פלסטינית ושביעות הרצון מחיים בקרב צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים. לצורך בדיקת ההשפעה של המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים הוכנסו למודל המשתנים המנבאים הבאים: מין, דת, גיל, רמת דתיות ורמת השכלה, נוסף על התקשרות למקום המגורים נוכחי.

התוצאות המוצגות בלוח 6 מראות כי התקשרות למקום המגורים הנוכחי לא מנבאת זהות פלסטינית ורווחה נפשית בקרב שתי הקבוצות. מהממצאים בקרב צאצאי העקורים, עולה כי מקדם הרגרסיה לניבוי עמדה כלפי מדינה אינו מובהק ($\beta = -0.04, p > 0.05$), מקדם הרגרסיה לניבוי הזדהות עם קבוצה ישראלית אינו מובהק ($\beta = -0.12, p > 0.05$), מקדם הרגרסיה לניבוי הזדהות עם קבוצה פלסטינית אינו מובהק ($\beta = -0.03, p > 0.05$) ומקדם הרגרסיה לניבוי שביעות רצון מחיים אינו מובהק ($\beta = 0.05, p > 0.05$).

ממצאים דומים נמצאו בקרב הלא עקורים, כאשר התקשרות למקום המגורים הנוכחי לא מנבאת זהות פלסטינית ורווחה נפשית. כאשר מהממצאים בקרב הלא עקורים, עולה כי מקדם רגרסיה לניבוי עמדה כלפי מדינה לא יצא מובהק ($\beta = 0.03, p > 0.05$), מקדם רגרסיה לניבוי הזדהות עם קבוצה ישראלית לא יצא מובהק ($\beta = -0.03, p > 0.05$), מקדם רגרסיה לניבוי הזדהות עם קבוצה פלסטינית לא יצא מובהק ($\beta = 0.05, p > 0.05$) ומקדם רגרסיה לניבוי שביעות רצון מחיים לא יצא מובהק ($\beta = 0, p > 0.05$).

יתר על כן, מהממצאים של מודל הרגרסיה עולה כי השכלה מנבאת הזדהות עם קבוצה ישראלית – צאצאי הלא עקורים ($\beta = -0.23, p < 0.05$) וצאצאי עקורים ($\beta = -0.35, p < 0.05$); מידת הדתיות מנבאת

את רמת שביעות הרצון מחיים בקרב צאצאי הלא עקורים ($\beta=0.26, p<0.05$) והמצב האישי מנבא אף הוא את רמת שביעות הרצון מחיים בקרב צאצאי הלא עקורים ($\beta=-0.32, p<0.05$). הדת מנבאת את העמדה כלפי המדינה בקרב צאצאי העקורים – ($\beta=-0.30, p<0.05$) נוסף למידת הדתיות ($\beta=-0.22, p<0.05$).

לוח 6: רגרסיה רבת משתנים לניבוי מרכיבי הזהות התרבותית ושביעות הרצון מחיים לפי התקשרות למקום ומשתנים סוציו-דמוגרפיים בקרב צאצאי לא עקורים

שביעות רצון מהחיים	הזדהות עם פלסטינים	הזדהות עם ישראלים	עמדה כלפי המדינה	
β	β	β	β	
0.11	-0.04	0.18	0.09	מין (1 זכר)
-0.03	0.14	0.11	0.11	דת (1-מוסלמי)
0.13	-0.01	-0.23*	-0.18	רמת השכלה
0.26*	0.13	0.19	0	מידת דתיות
-0.32*	0.09	-0.01	0.01	מצב אישי (0-נשוי)
-0.06	0.15	0.17	0.02	גיל
0.00	0.13	0.03	0.03	התקשרות למקום הנוכחי
0.18	0.05	0.16	0.05	R ²
2.76	0.71	2.38	0.7	F(7,89)
0.012	0.665	0.028	0.671	P

* $p<0.05$

השערה 6: בקרב צאצאי העקורים יימצא קשר חיובי בין התקשרות למקום העקירה לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית. כמו כן, יימצא קשר שלילי בין התקשרות למקום העקירה לבין זהות ישראלית ועמדה כלפי מדינת ישראל.

כדי לבדוק את ההשערה הזאת, נעשה שימוש במודל רגרסיה מרובה, שבדק את השפעת ההתקשרות למקום העקירה על מרכיבי הזהות: העמדה כלפי המדינה, הזדהות עם קבוצה ישראלית, הזדהות עם קבוצה פלסטינית ושביעות רצון מהחיים בקרב צאצאי העקורים. לצורך בדיקת ההשפעה של המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים הוכנסו למודל המשתנים המנבאים הבאים: מין, דת, גיל, רמת דתיות ורמת השכלה, נוסף על התקשרות למקום המגורים והתקשרות למקום העקירה.

התוצאות מלוח 7 מראות כי ההתקשרות למקום העקירה משפיעה אך ורק על העמדה כלפי המדינה. מהממצאים בקרב העקורים עולה כי מקדם הרגרסיה לניבוי העמדה כלפי המדינה שהתקבל הוא שלילי באופן מובהק ($\beta=-0.33, p<0.05$), ומקדם הרגרסיה שהתקבל לניבוי הזדהות עם קבוצה ישראלית אינו

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

מובהק ($\beta=0, p>0.05$). מקדם הרגרסיה שהתקבל לניבוי ההזדהות עם קבוצה פלסטינית אינו מובהק

($\beta=0.14, p>0.05$) ומקדם הרגרסיה שהתקבל לניבוי שביעות הרצון מהחיים גם הוא אינו מובהק

. ($\beta=0.11, p>0.05$)

לוח 7: רגרסיה רבת משתנים לניבוי מרכיבי הזהות התרבותית ושביעות הרצון מהחיים לפי התקשרות למקום ומשתנים סוציו-דמוגרפיים בקרב צאצאי עקורים

שביעות רצון מהחיים	הזדהות עם קבוצה פלסטינית	הזדהות עם קבוצה ישראלית	עמדה כלפי המדינה	
β	β	β	β	
-0.01	-0.06	0.11	-0.01	מין (1 זכר)
-0.04	0.24	-0.35*	-0.30*	דת (1-מוסלמי)
0.13	-0.07	-0.13	-0.10	רמת השכלה
0.01	0.04	-0.05	-0.22*	מידת דתיות
0.11	0.12	-0.02	0.09	מצב אישי (0-נשוי)
0.19	0.13	0.11	0.18	גיל
0.05	0.05	-0.12	-0.04	התקשרות למקום הנוכחי
0.11	0.14	0.00	-0.33*	התקשרות למקום המוצא
0.07	0.12	0.24	0.29	R^2
0.88	1.55	3.34	4.45	F(8,87)
0.533	0.153	0.002	0.000	P

* $p<0.05$

פרק 5: דיון

מחקר זה בדק את השפעת העקירה על צאצאי העקורים הפלסטינים בישראל בהיבטים הפסיכולוגיים, ומטרתו הייתה לבדוק את ההבדלים בהתקשרות למקום, בזהות התרבותית ובשביעות הרצון מהחיים בין צאצאי העקורים הפלסטינים בישראל, בני הדור השני והשלישי, לבין צאצאי הלא עקורים. בנוסף, נבדקה השפעת ההתקשרות למקום על הזהות התרבותית ועל הרווחה הנפשית בקרב שתי הקבוצות, צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים.

בעוד המחקרים על אודות הפלסטינים והעקורים בישראל התמקדו ברובם בהיבטים הפוליטיים וההיסטוריים שלהם (ברזילי וכהן, 1996; יזבק וקליין, 2011; כהן, 2000; Badil, 2009; Alhaj, 1988; Bokae, 2003; Masalha, 2008; Rouhana & Sabbag Khoury, 2011; Agbaria, Daoud, Muntaner & Shankardass, in press), מחקר זה בא לבדוק היבטים חדשים שלא נחקרו קודם לכן - היבטים פסיכולוגיים.

אפשר להסביר את המחסור במחקרים פסיכולוגיים על אודות הפלסטינים בישראל בעובדה שאוכלוסייה זו זכתה להתייחסות שולית בשדה המחקר, משום שמידת ההתעניינות בהיסטוריה החברתית והפוליטית של הפלסטינים בישראל תאמה את מידת ההתעניינות הפוליטית בהם ובמעמדם בהקשר הפלסטיני הישראלי והעולמי. "בהתאם למעמדם השולי במשך חמישה עשורים, לא זכו הפלסטינים בישראל להתעניינות מחקרית מעמיקה ומקורות הידע האקדמי על אודותיהם נותרו מוגבלים במשך זמן רב. אמנם האזרחים הפלסטינים היו מטרה מרכזית למדיניות הפיקוח והשליטה הביטחונית של ישראל, אך האקדמיה הישראלית לא העמיקה את התעניינותה בהם, אלא לאחר 1967. התעניינות זו הייתה מוגבלת אמנם בהיקפה, אך עד לא מזמן היא הייתה המקור העיקרי לידע ולניתוח ההיסטוריה החברתית, הפוליטית והכלכלית של הפלסטינים" (רוחאנא וסבאע²-ח'ורי, 2011, עמ' 7).

יש להוסיף כי העובדה שהחוקרים הפלסטינים והערבים עצמם התמקדו במחקריהם בהיבטים ההיסטוריים של מלחמת הנכבה ובהיסטוריה שקדמה לה (סעדי, 2003) גרמה למצב שבו קיימים מחקרים חברתיים ופסיכולוגיים מעטים בקרב הפלסטינים בישראל. נוסף על כך, בעיית המיעוט הפלסטיני בישראל לא זכתה להתייחסות ראויה או לטיפול הולם, בגלל הדחיפות לטפל בבעיות השונות של הכיבוש בגדה וברצועה ובהיבטים אחרים של הסכסוך. אצל שני הצדדים העיקריים בסכסוך, הצד הפלסטיני והצד הישראלי, עניינו של המיעוט הפלסטיני בישראל לא היה בעדיפות עליונה (גאנס, 2004).

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

מחקר זה בא לשפוך אור על אחת הסוגיות המורכבות, שנחקרה מעט, בקרב הפלסטינים בישראל - העקורים הפלסטינים. מתוצאות המחקר עולה כי אין הבדלים בין קבוצת צאצאי העקורים לבין צאצאי הלא עקורים במשתנים שנבדקו: התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית במדד שביעות רצון מהחיים. אפשר להסביר ממצא זה לפי כמה גורמים, שהובילו במשך הזמן לטשטוש ההבדלים בין הקבוצות: **גורמים פוליטיים ממסדיים, גורמים גיאוגרפיים וגורמים חברתיים-כלכליים.**

א. **במישור הפוליטי-ממסדי:** מסתבר כי קיים אינטרס פוליטי בקרב מדינת ישראל למנוע מתן אפיון מיוחד לקבוצת העקורים ולכלול אותם בקבוצת הפלסטינים בישראל, כדי למנוע מהם להתלכד סביב התביעה לחזרה ליישובי המוצא. זאת הסיבה שהם לא נכללים בנתונים הסטטיסטיים כקבוצה נפרדת, אלא כחלק מהאוכלוסייה הערבית, וגם יישובי המוצא שלהם לא מצוינים במשרדי הממשלה (כהן, 2000). בנוסף, אפשר לייחס את היעדר סיווגם של העקורים הפלסטינים בישראל כקבוצה נפרדת משתי סיבות עיקריות. הראשונה היא כי מדיניות הדחיקת סוגיית העקורים היא חלק מההזנחה של סוגיית ומעמד הפלסטינים בישראל מאז הקמת מדינת ישראל; והשנייה היא חוסר הרצון של הגופים הרשמיים בישראל למשוך תשומת לב לקיומה של סוגיה כזו, משום שיצירת מאגר נתונים כזה עלול להזכיר כי בעיית הפליטים, שנולדה בעקבות הנכבה, קיימת גם היא בתוך ישראל (Kamen, 1987).

העקורים וצאצאיהם לא נכללים ברישומים של אונר"א, כמו שאר הפליטים הפלסטינים, משום שישראל החשיבה אותם לעניין פנימי וכך גם הקהילה הבינלאומית הפסיקה להתייחס אליהם כאל מי שמתמודדים עם אותה הסיטואציה של הפליטים במחנות מחוץ לגבולות ישראל (כהן, 2000; Bokae, 2003; Humphries, 2004). יש להוסיף כי כאשר ישראל כבשה את הגדה המערבית ואת עזה, הפכו שטחים אלה למוקד ההתעניינות, וסוגיית העקורים נדחקה הצדה כחלק מדחיקת הפלסטינים בישראל לשוליים (Humphries, 2004). העקורים והלא עקורים מתמודדים עם אותן נסיבות פוליטיות וכלכליות בתוך המדינה, ולא מתקיימת הפרדה ביניהם. עם סיום מלחמת 1948 הפלסטינים קיבלו את ההגדרה "המיעוט הערבי" ונאלצו להתמודד עם מדיניות של קיפוח ואפליה שנמשכת עד היום במישור הכלכלי, החברתי, הלימודי והפוליטי (אלחאג', 2004; גאנס, 2004; קמירלנג ומגדל, 1999; Sayegh, 1979).

ב. **במישור הגיאוגרפי:** העקורים הפלסטינים בישראל לא עזבו את ארץ מולדתם ונשארו בקרבת בני עמם ובקרבת יישובי המוצא שלהם, עם אפשרות נגישה לבקר בהם. זאת להבדיל מהפליטים הפלסטינים שנעקרו וגורשו למדינות ערב בזמן מלחמת 1948 ונקטע הקשר הפיזי והגיאוגרפי שלהם עם ארץ מולדתם או עם מולדת הוריהם וסביהם (ברזילי וכבהא, 1996; סבאעי-ח'ורי, 2011; Sayegh, 1979).

ג. **במישור החברתי-כלכלי:** העקורים הפלסטינים בישראל הצליחו להשתלב מבחינה כלכלית וחברתית ביישובי המקלט, וקשרים חזקים נרקמו ביניהם לבין אנשי היישוב המקומי, גם כחלק מהנישואים ביניהם וגם כחלק מהתפיסה שהייתה נפוצה בתחילת העקירה כי הסיוע לעקורים הוא חובה לאומית ואתית מצד אנשי המקום. במשך הזמן הצליחו העקורים לבסס את עצמם מבחינה כלכלית ולהשיג מקומות תעסוקה ראויים. הם השתלבו בחיים הפוליטיים של החברה הערבית ורכשו השכלה גבוהה כמו הלא עקורים (ברזילי וכבהא, 1996).

לאור גורמים אלה ואחרים ינותחו ממצאי המחקר הנוכחי, אשר הצביעו על אי קיום הבדלים בין צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים, בניגוד להשערות שהתבססו על ממצאי מחקרים קודמים. במחקר הנוכחי לא נמצאו הבדלים במשתנים הסוציו-דמוגרפיים שנבדקו: מין, דת, רמת דתיות, רמת השכלה ומצב משפחתי, דבר אשר מחזק הטענה כי העקורים השתלבו בתחומי החיים השונים כמו הלא עקורים.

בנוסף, לא נמצאו הבדלים בין צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים ברמה של קבלת התמיכה החברתית, ההשתתפות החברתית ותחושת הניצול של מרכיבי ההון החברתי, כמו גם מידת האמון בקהילה או עזרה הדדית, וגם לא היה הבדל ברמות המעורבות האזרחית - הצבעה בבחירות הלאומיות או המקומיות (Agbaria et al., 2011).

ההשערה הראשונה במחקר הייתה כי בהשוואה לצאצאיהם של הלא עקורים, צאצאי העקורים ידווחו על זהות פלסטינית חזקה יותר ועל זהות ישראלית חלשה יותר, על התקשרות חלשה יותר למקום המגורים הנוכחי, על רווחה נפשית נמוכה יותר ועל עמדה שלילית יותר למדינת ישראל.

ההשערה הראשונה נדחתה, ולא נמצא הבדל מובהק בין צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים במשתנים שנבדקו: דיווח על רמת השייכות לזהות הפלסטינית והישראלית, התקשרות למקום המגורים הנוכחי, רמת הרווחה הנפשית והיחס כלפי מדינת ישראל.

אפשר להסביר ממצא זה לאור העובדה כי קבוצת העקורים והלא עקורים חיים באותם תנאים ברמה הפוליטית, החברתית והכלכלית כמו שהוסבר קודם. הדבר שמודגש במחקר הנוכחי מעצם העובדה שלא קיימים שום הבדלים בין שתי הקבוצות במשתנים הסוציו דמוגרפיים אשר נבדקו..

מהממצאים עולה כי לא קיים הבדל ברמת ההתקשרות למקום הנוכחי בין צאצאי עקורים וצאצאי לא עקורים, בניגוד לטענות העולות במחקרים אחרים בקרב עקורים (Bogac, 2008; Deutsch,)

(2005; Gifford & Scannell, 2010; Lewicka, 2008). אפשר לפרש ממצא זה לאור העובדה שמחקרים קודמים בדקו לרוב את בני הדור הראשון לעקורים, בעוד המחקר הנוכחי בדק את בני הדור השני והשלישי לעקורים. בקרב בני הדור השני והשלישי אין הבדלים בתחומי החיים השונים בין קבוצת העקורים וקבוצת הלא עקורים: מבחינה כלכלית, חברתית, פוליטית או ברמת ההשכלה (ברזילי וכבהא, 1996). ככל הנראה, הדמיון הזה במאפיינים של שתי הקבוצות הוא הסיבה לחוסר ההבדלים גם ברמת ההתקשרות למקום הנוכחי.

חוסר ההבדלים במשתנים הסוציו-דמוגרפיים מסבירים גם את אי ההבדל ברמת הרווחה הנפשית בין הקבוצות. זאת להבדיל ממה שהיה צפוי לפי תוצאות המחקרים הקודמים, שבהם הונח כי העקורים יהיו בעלי רמת רווחה נפשית נמוכה יותר מאשר הלא עקורים (Talor & Usborne, 2010; Fozder & Torejani, 2008). בנוסף, במחקר הנוכחי לא מדובר בשתי קבוצות תרבותיות נפרדות. צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים שייכים לתרבות הערבית הקולקטיביסטית (חאגי יחיא, 1994). בנוסף, שתי הקבוצות חיות ומושפעות מאותם תנאים כלכליים ומאותם תנאי חיים בגלל היותם אזרחים באותה מדינה. אמנם במחקרים אחרים נמצאו רמות שונות של רווחה נפשית, אך זאת אצל אנשים אשר גרים במדינות עניות לעומת עשירות ובתרבויות בעלות אופי שונה, כמו קולקטיביות לעומת אינדיבידואליות (Deiner, Tov, 2007; Diener, 1995; Diener, 2000; Diener & Ryan, 2008).

ההשערה השנייה במחקר הנוכחי הייתה כי **בהשוואה לבני הדור השלישי לעקורים, בני הדור השני לעקורים ידווחו על זהות פלסטינית חזקה יותר ועל זהות ישראלית חלשה יותר, על התקשרות למקום הנוכחי חלשה יותר ועל התקשרות למקום העקירה חזקה יותר, על רווחה נפשית נמוכה יותר, ועל יחס שלילי יותר למדינת ישראל.**

ההשערה נדחתה, ולא נמצא הבדל בין בני הדור השני לבין בני הדור השלישי לעקורים במשתנים שנבדקו: דיווח על רמת השייכות לזהות הפלסטינית והישראלית, התקשרות למקום המגורים הנוכחי והתקשרות למקום העקירה, רמת הרווחה הנפשית והיחס כלפי מדינת ישראל. אפשר להסביר את אי ההבדל במשתנים השונים בין בני הדור השני ובין בני הדור השלישי לפי ההסבר שניתן לאי מציאת ההבדלים בין קבוצת צאצאי העקורים לצאצאי הלא עקורים בהשערה הקודמת. אין הבדל מכיוון שבני הדור השני והשלישי חיים באותם תנאי חיים שלא יוצרים ביניהם הבדלים ברמת

הרווחה הנפשית ובמרכיבי הזהות התרבותית: הזדהות עם קבוצה פלסטינית או ישראלית והעמדה כלפי מדינה, וכן לאור המדגם הקטן של בני הדור השני שכלל 27 משתתפים בלבד. סיבה עקרונית נוספת היא שקיימת הומוגניות רבה בין כל משתתפי המחקר, כולל בני הדור השני והשלישי לעקורים, שחולקים מאפיינים דומים ברמת ההשכלה, בתעסוקה וברמה הכלכלית. מחקרים קודמים שדיברו על הבדלים בין בני דור שני ושלישי הצביעו גם על הבדלים בתנאי החיים ובמאפייניהם והתייחסו לקשיי ההסתגלות שעברו בני הדור השני במיוחד, שגרמו להבדלים בזהותם וברמת ההתקשרות למקום שלהם (ברזילי וכבהא, 1996; Alzbn, 2007; Bogac, 2008). ככל הנראה, במחקר הנוכחי המדגם ההומוגני מיגר פערים אלה במשתנים השונים בין שני הדורות.

ההשערה השלישית הניחה כי צאצאי העקורים ידווחו על התקשרות חזקה יותר למקום העקירה מאשר למקום המגורים הנוכחי, ויימצא קשר שלילי בין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין ההתקשרות למקום המוצא בקרב קבוצת צאצאי העקורים.

ההשערה נדחתה, ונמצא כי צאצאי העקורים מתקשרים יותר למקום המגורים הנוכחי לעומת מקום העקירה. מחקרים קודמים אחרים מצאו שההתקשרות למקום חזקה יותר כשמדובר במקום שיש לו משמעות של אובדן או חורבן של האדמה, או של בעליה, והיבטים אידיאולוגיים (Low, 1992), זאת משום שמקום הוא תוצר של משמעויות סימבוליות (Lewicka, 2008). בנוסף, מחקרים קודמים העלו כי אנשים מתקשרים למקומות השורשים שלהם, גם אם הם נעקרו מהם לפני כמה דורות (Milliga, 1998).

אפשר להסביר את הממצא שבני הדור השני והשלישי לעקורים מרגישים התקשרות רבה יותר למקום המגורים הנוכחי מאשר למקום העקירה, בנטייה של אנשים להתקשר למקומות שבהם נולדו, גדלו וחיו (Knez, 2005) ושמספקים להם מקור ביטחון (Gifford & Scannell, 2010), ובטענה שההתקשרות למקום היא אינה לשטח הפיזי שלו בלבד, אלא גם, ובעיקר, לאנשים הגרים בו ולקשרים הבין אישיים, הקהילתיים והתרבותיים שנרקמים בו (Altman & Low, 1992; Hidalgo & Hernandez, 2001).

כמו כן, משך השהייה והמגורים במקום מחזקים את רמת ההתקשרות אליו (Hernandez et al., 2010; Rollero & De Piccoli, 2007), ובני הדור השני והשלישי לעקורים מעולם לא שהו או גרו במקום העקירה. לעומת זאת, במקום המגורים הנוכחי מתנהלים כל חייהם, במיוחד לאחר שכפרי המוצא של העקורים במחקר הנוכחי הפכו ליישובים יהודים ואין בהם כל אזכור או סמל להיסטוריה הפלסטינית שהייתה בהם לפני העקירה. ניתוק זה עלול לפתח אצל הפלסטינים תחושות ניכור וריחוק ממקומות העקירה (Masalha, 2008; Khalidi, 2006).

ממצאים דומים לממצאי המחקר הנוכחי נמצאו גם במחקרה של אלזבן (Alzbn, 2007) בקרב הפליטים הפלסטינים במחנה "אלג'לזון", שנמצא בשטחים הפלסטינים שנכבשו ב-1967. במחקרה נמצא כי זהותם של בני הדור השלישי קשורה בעצם קיומם הפיזי במקום שבו הם חיים ואשר התקשרותם אליו גבוהה יותר. גם מחקרו של בוג'ק (Bogac, 2008) העלה ממצאים דומים בקרב פליטי העיר "פאפוס" (Paphos) שבקפריסין, ובו הצאצאים הצביעו על התקשרות חזקה למקום המגורים הנוכחי. בנוסף, ברזילי וכבהא (1996) טוענים כי השיפור במצבם הכלכלי של העקורים, שהלך וגבר עם השנים בחיי היישוב הקולט, הביא לכך שהדורות הצעירים של העקורים טיפחו רגש שייכות ליישוב הקולט, עד כדי כך שראו את עצמם כתושביו.

הממצאים במחקר הנוכחי מראים כי לא קיים קשר בין ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין ההתקשרות למקום העקירה. אמנם צאצאי העקורים מרגישים התקשרות גבוהה יותר למקום המגורים הנוכחי, משום ששם מתנהלים חייהם, אך אין קשר בין רמת ההתקשרות שלהם לכל אחד מהמקומות – ההתקשרות למקום העקירה וההתקשרות למקום המגורים הנוכחי. ככל הנראה, דבר זה מעיד כי התפתחות ההתקשרות לכל אחד משני המקומות נעשית באופן נפרד ועצמאי.

ההשערה הרביעית במחקר הנוכחי הניחה כי בקרב בני הדור השני והשלישי לעקורים ובקרב שתי הקבוצות (צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים) הזהות פלסטינית תהיה חזקה יותר מהזהות הישראלית ויימצא קשר שלילי בין שתיהן.

ההשערה אוששה, ונמצא כי הזהות הפלסטינית חזקה יותר בקרב בני הדור השני ובני הדור השלישי לעקורים, ובקרב קבוצת העקורים והלא עקורים. בנוסף, נמצא כי קיים קשר שלילי בין העמדה כלפי המדינה לבין ההזדהות עם הקבוצה הפלסטינית בקרב צאצאי העקורים וצאצאי לא עקורים. קשר שלילי נמצא בהזדהות עם הקבוצה הישראלית ובהזדהות עם הקבוצה הפלסטינית בקרב צאצאי העקורים אך לא בקרב צאצאי הלא עקורים.

תוצאות אלו עולות בקנה אחד עם מחקרים קודמים שמציינים כי מחקרים משנות השבעים, השמונים והתשעים של המאה העשרים מצביעים על מגמה של חיזוק הזהות הפלסטינית והיחלשות הזהות הישראלית (; לזרוביץ, 1977; Samooha, 1984; Rouhana, 1997; Miari, 1992). בנוסף, רוחאנא (Rouhana, 1997) טוען כי הפלסטינים בישראל מרגישים שותפים לפלסטינים בשטחים הכבושים מבחינת השייכות והקשר הרגשי וגם מבחינת העמדות הפוליטיות. אפשר להסביר זאת בכך שתחושת שייכותו של הפרט לקבוצתו התרבותית, לעומת קבוצת החוץ, מתחזקת במיוחד במקרים שהקבוצה האחרת מאיימת

על קבוצתו ועל קיומה (Schwartz et al., 2006). מכאן שההזדהות עם הלאום הפלסטיני בקרב הפלסטינים בישראל מתבטאת בתפיסתם העצמית כחלק ממנו, עקב האיום על קיומו (אלחאג', 2004).

בנוסף, במחקר שערכו אבו ראיא ואבו ראיא (Abu-Rayya & Abu-Rayya, 2009) בקרב הפלסטינים בישראל נמצא קשר שלילי בין הזהות האתנית הפלסטינית ובין הזהות הישראלית. כמו כן, נמצא כי הפלסטינים בישראל נוטים להזדהות עם מוצאם האתני יותר מאשר עם החברה הישראלית. הדבר תואם את ההשקפה הכללית שהפלסטינים בישראל מתקשרים ונאמנים לקבוצתם האתנית.

נוסף על כך, המחקר של אמארה ושניל (Amara & Schnell, 2003) הצביע על מתאם שלילי גבוה בין הזהות הפלסטינית והזהות הישראלית, והסביר זאת בטענה שהערבים בישראל מרגישים מופלים בחברה הישראלית, ובמובן זה זהותם הפלסטינית מספקת להם תחושת גאווה. מתוך כך, העמדה שלהם כלפי קבוצתם האתנית היא חיובית יותר ומעידה על סיפוק משייכות לקבוצה (Phinney, 1990). ממצאים אלה תואמים גם את תוצאות המחקר שנערך ב-33 מדינות ובדק את ההבדל בין המיעוטים לבין הרוב ביחס לעמדה כלפי המדינה. נמצא כי המיעוטים מזדהים פחות עם המדינה ותומכים פחות באידיאולוגיה הלאומית שלה מאשר הרוב האתני, הלשוני והדתי (Staerklé et al., 2010).

האפשרות ל"ישראליות" מוחלטת, תוך ויתור על הייחוד הלאומי של הפלסטינים, אינה קיימת. המיעוט הפלסטיני נחשב למיעוט שלא נטמע ונותר שונה מן הרוב היהודי מבחינת התרבות, השפה, המנהגים ועוד (גאנס, 2004). בנוסף, תהליך התחזקותה של הזהות הפלסטינית והיחלשותה של הזהות הישראלית בקרב הפלסטינים בישראל התרחש, משום שהם חווים את הזהות בשני מישורים - רגשי ואינסטרומנטלי. המישור הרגשי מתבטא בתחושת השייכות לעם הפלסטיני והזדהות איתו, בעוד המישור האינסטרומנטלי הוא מכלול של אלמנטים שעוזרים לפלסטינים בישראל לשפר את תנאי קיומם (Rouhana, 1997).

הממצאים במחקר הנוכחי תואמים את סגנון ההיבדלות בקרב מיעוטים המתואר במודל של ברי (Berry, 1997), שמצביע על הזדהות נרחבת עם תרבותה של קבוצת המיעוט ועל רמות נמוכות של הזדהות עם הקבוצה הדומיננטית. נמצא כי חברי קבוצת המיעוט נוטים לשמור על זהותם. זאת אפשר להסביר בכך שהזהות האתנית קשורה באופן חיובי בתפיסת האפליה. האפליה מגבירה את תחושת ההזדהות האתנית עם קבוצת המיעוט של היחיד, כדי לעמוד מול האיום על הזהות (Heim et al., 2011) אנשים מקבוצת מיעוט, שחשים אפליה מצד קבוצת הרוב, עלולים להירתע ולהסתגר בקבוצתם האתנית שמהווה מקום מפלט בעבורם (Phinney, 1990).

בדו"ח אי השוויון בקרב הפלסטינים בישראל (עדאלה, 2010) טוענים כי חוקי היסוד בישראל לא מגדירים את המיעוט הפלסטיני בישראל כמיעוט לאומי. הגדרת מדינת ישראל ב-1948 כמדינה יהודית או מדינת הלאום היהודי גרמה לאי שוויון, מבחינה פוליטית ואידאולוגית, בקרב האזרחים הפלסטינים, המופלים לרעה על ידי המדינה על רקע היותם לא יהודים. נוסף על כך, בדו"ח מציינים את הממצא של המרכז הישראלי לדמוקרטיה כי 53% מהישראלים מעודדים את ההגירה של הפלסטינים מישראל. ממצאים אלה מחזקים את הרגשת אי האמון ואת האפליה שהפלסטינים מרגישים מצד המדינה. אפשר לראות ממצא זה לאור תוצאות סקר עמדות האוכלוסייה הערבית בישראל כלפי המדיניות הממשלתית בנושאי תכנון ופיתוח, שערך ארגון עדאלה (עדאלה, 2004). בסקר זה נמצא כי המרואיינים אינם מאמינים בהגינות (מידת הצדק) של המדיניות הממשלתית כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל. מעל ל-90% מהמרואיינים סבורים שהמדיניות הממשלתית בתחומים: הקצאת קרקע לפיתוח היישובים הערביים, מדיניות הריסת מבנים, הרחבת תחומי השיפוט, מדיניות הפיתוח הכלכלי, מינוי ערבים בסקטור הציבורי, תכנון עירוני ומדיניות פיתוח המגורים אינה צודקת. 93.2% מהמרואיינים סבורים שהמדיניות הרשמית הכללית כלפי האוכלוסייה הערבית אינה צודקת עד אינה צודקת בכלל. הממצאים במחקר הנוכחי עולים בקנה אחד עם העמדה השלילית הכללית של הפלסטינים בעמדה כלפי המדינה ולמוסדותיה.

ההשערה החמישית במחקר הנוכחי הייתה כי בקרב שתי הקבוצות (צאצאי העקורים וצאצאי הלא עקורים) יימצא קשר חיובי בין התקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית, ויימצא קשר שלילי בין התקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות ישראלית והעמדה כלפי מדינת ישראל.

ההשערה נדחתה, ולא נמצא קשר בין התקשרות למקום המגורים הנוכחי לבין זהות פלסטינית או ישראלית, רווחה נפשית ועמדה כלפי מדינת ישראל. זאת להבדיל ממחקרים קודמים שמצאו כי קיים קשר חיובי בין זהות לבין התקשרות למקום וכי זהות אתנית או לאומית חזקה מובילה להתקשרות חזקה יותר למקום (Lewicka, 2008).

אפשר לפרש את ממצאי המחקר הנוכחי, כי לא קיים קשר בין ההתקשרות למקום ובין זהות, מעצם העובדה שהמחקר ביקש לבחון את השפעת ההתקשרות למקום על מרכיבי הזהות התרבותית, בעוד מחקרים קודמים בדקו את השפעת הזהות על ההתקשרות (Lewicka, 2005, 2008). בנוסף, המחקר הנוכחי בדק את הקשר בקרב בני הדור השני והשלישי, לעומת מחקרים קודמים אשר בדקו את הקשר בקרב בני הדור הראשון (Bogac, 2008; Gifford & Scannell, 2010; Lewicka, 2008).

פירוש מתאים לממצא הוא כי הקשר בין הזהות לבין המקום מתחזק כאשר האדם מרוחק ממנו, אך כאשר האדם גר ומקיים את חייו במקום, בעיר או במדינה שלו, הוא לא מקדיש חשיבות יתרה להגדרת עצמו במונחים של זהות לאומית (Twigger-Ross and Uzzel, 1996). יש להוסיף, כי ההתקשרות החזקה למקום שנמצאה במחקר הנוכחי נובעת מכך שהוא מקנה להם הרגשת ביטחון ומעניק להם תחושת שייכות ומאפשר קשרים חברתיים (Altman & Low, 1992). צאצאי העקורים מתקשרים יותר למקום המגורים הנוכחי מאשר למקום העקירה, מאחר שהוא מספק להם הקשרים החברתיים והקהילתיים (Hidalgo & Hernandez, 2001). הלאומיות, שמתבטאת בהיבטים סימבוליים, היא אחד ההיבטים של ההתקשרות למקום וההזדהות אתו, ולא נמצא כי גורם הלאומית משפיע או מושפע במחקר הנוכחי (Scannell & Gifford, 2010).

יש להוסיף, כי אחת הסיבות האפשריות לאי מציאת קשר בין ההתקשרות למקום לבין הזהות הפלסטינית היא מכיוון שההתקשרות נבחנה בהקשר ליישוב המגורים הנוכחי או למקום העקירה, ואפשר להניח כי הפלסטיני מרגיש התקשרות לארץ מולדתו שאבדה לו, "פלסטיין", שהפכה להיות ישראל אחרי מלחמת 1948 (Sayegh, 1979).

מתוצאות המחקר עלה כי לא קיים קשר בין ההתקשרות למקום ובין רווחה נפשית. ממצא זה לא עולה בקנה אחד עם הטענות שעלו במחקרים קודמים כי ההתקשרות למקום מטפחת את הרגשת הרווחה הנפשית (Berkman, Seeman & Brisette, 2000; Chipuer, Bramston & Pretty, 2004; Rollero & De Piccoli, 2010). אפשר לפרש ממצא זה לאור הטענה שאיכות ירודה של המקום משפיעה על הרווחה הנפשית, כמו בעיות אבטחה, פיתוח ותשתיות, וכי הקשר של האדם למקום מגוריו ולסביבתו מושפע גם מהאמון בכך שהרשויות הממשלתיות ידאגו לאיכותו (Uzzell & Moser, 2006). מכך אפשר להסיק כי ההתקשרות למקום לא מספקת לא תהיה קשורה בהכרח לרמה גבוהה של רווחה נפשית. זאת בייחוד כשמשתתפי המחקר הנוכחי הם תושבים ביישובים ערבים שנמצאים בתחתית הסולם הסוציו-אקונומי ואין בהם שירותים ותשתיות מפותחים (גאנס, 2004).

הסבר נוסף להבדל בין ממצאי המחקר הנוכחי לבין ממצאי מחקרים קודמים שבדקו את הקשר בין רווחה נפשית והתקשרות למקום, הוא כי במחקר הנוכחי נבדקה הרווחה הנפשית בהיבטים הקוגניטיביים של שביעות הרצון מהחיים, שמתייחסים להערכה כללית של האדם את חייו, בניגוד למחקרים האחרים שבדקו אותה בהיבטים חברתיים רגשיים ולא קוגניטיביים, וכך הם מצאו קשר בין שני המשתנים אשר נבחנו בהיבטיהם הרגשיים (Rollero & De Piccoli, 2010).

ההשערה האחרונה במחקר הייתה כי בקרב צאצאי העקורים יימצא קשר חיובי בין התקשרות למקום העקירה לבין זהות פלסטינית ורווחה נפשית. כמו כן, יימצא קשר שלילי בין התקשרות למקום העקירה לבין זהות ישראלית ועמדה כלפי מדינת ישראל.

השערה זו אוששה באופן חלקי בלבד. לא נמצא קשר בין התקשרות למקום עקירה לבין רווחה נפשית וזהות פלסטינית או ישראלית, אם כי נמצא שהתקשרות למקום עקירה משפיעה על העמדה כלפי המדינה ויש קשר שלילי ביניהם.

אפשר לפרש ממצאים אלה של אי קיום קשר בין ההתקשרות למקום העקירה ובין הרווחה הנפשית לאור הממצא הנוכחי כי רמת ההתקשרות למקום המגורים הנוכחי של צאצאי העקורים היא גבוהה יותר מאשר למקום העקירה, ומתוך תפיסת המקום כמרחב שבו נרקמים קשרים בין אישיים, שבו הם מממשים את מטרות החיים ומרגישים בו בטוחים. רמת התקשרותם למקום מושפעת גם מתקופת שהותם בו, ובכך היא גם משפיעה על הרווחה הנפשית שלהם (Hernandez et al., 2007; Rollero & De Piccoli, 2010). בכך שצאצאי העקורים לא רואים במקום העקירה את המרחב שבו הם יכולים לממש את מטרות חייהם ואת האינטראקציה החברתית והקהילתית של חייהם, הם גם מפתחים פחות התקשרות כלפיו והוא אינו משפיע על רמת רווחתם הנפשית.

את אי קיום הקשר בין ההתקשרות למקום העקירה לבין הזהות הפלסטינית והישראלית אפשר להסביר בכך שבמחקר הנוכחי נבדקו צאצאי העקורים ולא העקורים עצמם. ממצאי מחקרים בקרב העקורים עצמם מראים כי הם יותר מתקשרים למקום העקירה וכי קיים קשר בין הזהות הלאומית והאתנית וההתקשרות למקום בקרבם (Bogac, 2008; Gifford & Scannell, 2010; Deutsch, 2005).

אפשר להסביר את ההתקשרות הגבוהה יותר למקום המגורים הנוכחי לעומת מקום העקירה ואת אי קיום הקשר בין ההתקשרות לבין הזהות הפלסטינית והישראלית בקרב צאצאי העקורים, על סמך העובדה שמקום העקירה של רוב צאצאי העקורים הפך ליישוב יהודי, ללא כל אזכור או ביטוי להיסטוריה הלאומית והקולקטיבית שלהם כפלסטינים (Khalidi, 2006). אפשר להניח כי הזדהותם עם מקום העקירה פחתה בגלל השינויים הסימבוליים שחלו בזהות המקום ומשום שהוא לא המשיך לייצג עוד את זהותם כאשר הפך להיות מקום זר להם. קשה לאנשים לזהות את עצמם עם מקום שלא מייצג את תרבותם ואת ערכיהם (Bogac, 2008). הקשר הרגשי שהאדם מפתח כלפי מקומות הוא תוצר של משמעויות סימבוליות שונות, ובכך הוא גם מבנה את זהות האדם (Lewicka, 2008).

לצד זאת, נמצא כי התקשרות למקום העקירה משפיעה על העמדה כלפי המדינה בקשר שלילי ביניהם. אפשר לפרש ממצא זה לפי הטענה כי הקשר למקום העקירה הוא קשר סימבולי רגשי (Manzo, 2003), וגם העמדה כלפי המדינה היא עמדה סימבולית ורגשית (Phinney, 2007). להתקשרות למקום יש היבט אידיאולוגי (Low, 1992) והעמדה כלפי המדינה היא מרכיב עיקרי בזהות התרבותית של האדם המושפעת מאפליה ומתנאי חיים נוספים (Phinney et al., 2001). כאשר העקורים רואים במדינה ובמוסדותיה סיבה לעקירתם ממקום מולדתם ומוצאם, וכאחראים על חקיקת חוקים שמפקירים אדמותיהם ומונעים אותם מהחזרה אליהם, והם תופסים אותה כאחראית למציאת פתרון לסוגייתם, וכך הקשר שלהם עם המדינה מאופיין בשליליות (כהן, 2000; מסאלחה, 2003; Kamen, 2003; Bokae, 1987).

5.1 מגבלות המחקר הנוכחי

1. אוכלוסיית המחקר נבחרה כמדגם נוחות מתוך קבוצת המורים והמורות הערביים ביישובים השונים ולא נערכה חלוקה של צאצאי העקורים לפי הכפרים והיישובים שמהם נעקרו, בעוד שלכל קבוצת עקורים יש סיפור שונה על תהליך הקליטה שלהם ביישוב הקולט ועל המשך ההתמודדות עם העקירה ועם דרישת החזרה לכפר או ההיבדלות מאנשי היישוב המקומיים.
2. מחקר זה נערך בקרב קבוצת מדגם של מורים ומורות. דבר זה יכול להגביל את החלת מסקנות המחקר על קבוצות שונות מרקעים תעסוקתיים וסוציו-אקונומיים שונים.
3. הליך העברת השאלונים למורים המלמדים במערכת החינוך הישראלית, עלול להטות את תשובות המשתתפים בקשר לשאלות שעוסקות בזהות הלאומית, שמתנגשת עם ערכי הממסד.

5.2 המלצות למחקרים עתידיים

יש להמשיך ולחקור היבטים דומים לאלו שנחקרו במחקר הנוכחי גם בכפרים שבהם מתנהל מאבק בעל אופי מיוחד כמו "איקרת" ו"בירעם", שהחליטו לפנות למערכת המשפט הישראלית, כדי לשוב לכפריהם. דרישה זו קיימת עד היום וצאצאי שני הכפרים מפגינים פעילות גבוהה בעניין. עם זאת, חשוב לחקור את העקורים הגרים בערים מעורבות, משום שיש להניח כי אופי היישוב ישפיע על המדדים

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

והמרכיבים השונים ברמת הזהות האישית והתרבותית שלהם, ברמת ההתקשרות למקום ובתחושת הרווחה הנפשית שלהם ובמשתנים נוספים.

מחקר זה היה מוגבל לבני הדור השני והשלישי, ויש צורך במחקרים עתידיים אשר כוללים את בני הדור הראשון לעקורים גם תוך בחינת ההבדלים במשתנים אשר נבדקו בקרב שלושת הדורות. בנוסף, מעניין יהיה לחקור את רמות ההתקשרות למקום העקירה, הזהות התרבותית והרווחה הנפשית בקרב צאצאי עקורים אשר משתתפים באופן שנתי ב"צעדת החזרה" ובפעילויות ההחייאה של זיכרון העקירה לכפרים העקורים, ואת ההבדלים, אם קיימים, בינם לבין צאצאי העקורים אשר לא משתתפים בפעילויות כאלו.

5.3 יישום ממצאי המחקר

ייחודו של מחקר זה הוא בבדיקת משתנים פסיכולוגים בקרב קבוצת העקורים הפלסטינים בישראל.

מצד אחד, ממצאי המחקר תורמים ומוסיפים לידע, שהולך ונצבר, בחקר סוגיית העקורים הפלסטינים בישראל על ההיבטים הפסיכולוגיים והחברתיים שלה, ומצד שני, הם תורמים להבנה התרבותית והפוליטית של הקונטקסט שבו שרויים העקורים כיום.

מחקר זה הוא אחד המחקרים המחדשים בלמידת אוכלוסיית העקורים הפלסטינים בישראל. רק מחקרים ספורים בלבד עסקו בסוגיה זו (ראו למשל: ברזילי וכהן, 1996; ג'ריס, 2011; יזבק וקליין, 2011; כהן 2000; Rouhana & Masalha, 2008; Bokae, 2003; Alhaj, 1988; Agbaria et al., in press; Sabbag Khoury, 2011), ורובם עסקו בהיבטים פוליטיים והיסטוריים של הסוגיה. יש צורך להמשיך את המחקר בקרב אוכלוסיית העקורים מההיבטים החברתיים, הפסיכולוגיים והכלכליים.

אמנם בדיקת ההבדלים במשתנים הפסיכולוגיים בין צאצאי עקורים לצאצאי לא עקורים: התקשרות למקום, זהות תרבותית ושביעות רצון מחיים, לא הצביעה על הבדלים בין שתי הקבוצות, אך יש לציין כי מתקיימת התפתחות פוליטית ופעילות חברתית בקרב העקורים, שמהותה הוא מאבק פוליטי להעלאת סוגיית העקורים כחלק מהמאבק לשמירה על הזהות הפלסטינית הכוללת, אשר נמצאה כחזקה יותר מהזהות הישראלית במחקר הנוכחי.

יש הטוענים שתחילתו של מאבק בקרב העקורים, המתמקד בכפרי המוצא שלהם, מתפתח גם בקרב בני הדור השני והשלישי לעקורים. אקטיביסטים צעירים הפכו את כפר המוצא שלהם לחלק בלתי

נפרד מהזיכרון הקולקטיבי ומהזהות הפלסטינית. הם גם מביעים אמונה חזקה לחזור לכפרים אלה בעתיד,

יותר מאשר הדורות הקודמים של העקורים הפלסטינים בישראל (Bokaee, 2003; Masalha, 2008).

הדורות הצעירים של העקורים התחילו לבנות מחדש את הזיכרון של כפרי המוצא שלהם באמצעים ובשיטות שונות. מתחילת שנות התשעים התחילו הדורות הצעירים לנסות להטמיע נרטיב של חזרה ושל הנצחה. ביקור בכפרי המוצא, שימור אתרים מקודשים, עריכת מחנה קיץ וצעידה בתחומי כפר המוצא הפכו למרכיב מרכזי באסטרטגיות של העקורים הפלסטינים בישראל להטמיע נרטיב שמבוסס על כפר המוצא. מטרת פעילויות אלו היא לעודד את העקורים "לגלות מחדש" את כפרי המוצא שלהם ולהעצים את זיכרונם, את שייכותם ואת זהותם.

מ-1998 התחיל ועד העקורים הארצי, בתיאום עם הוועדות המקומיות של הפליטים הפנימיים והארגונים הלא ממשלתיים בישראל, לארגן את "צעידת החזרה" כאירוע שנתי עיקרי. "צעידת החזרה" מתקיימת ביום "העצמאות" של מדינת ישראל, בהשתתפות אלפי עקורים ופלסטינים בישראל. אחת הסיסמאות המרכזיות בצעידה זו היא "יום העצמאות שלהם הוא יום הנכבה (הקטסטרופה) שלנו". נתיב "צעידת החזרה" הוא מהיישוב המארח את הצעדה ועד לאחד מכפרי המוצא שנהרסו ב-1948. צעדות אלו הן מחאה חזקה נגד העמדה הישראלית כלפי העקורים הפלסטינים, ובחזרה "הסימבולית" בכל שנה לכפר מוצאם ביום "העצמאות" של ישראל יש עוצמה סימבולית רבה.

למרות ממצאי המחקר הנוכחי ומחקרים אחרים (ראו ברזילי וכבהא, 1996; Alzbn, 2007) כי בני

הדורות הצעירים חשים התקשרות רבה יותר למקום המגורים הנוכחי, רוחאנא וסבאע-ח'ורי (Rouhana & Sabbag Khoury, 2011) מציינים כי מחקר שערכו ב-2005 העלה כי 73% מהפלסטינים בישראל מודעים לקיום סוגיית העקורים הפנימיים בישראל וכי יותר מ-70% מהפלסטינים חושבים כי הפתרון האידיאלי לסוגיית זו הוא, בין היתר, חזרתם לכפרי המוצא ומתן פיצויים. השאר חושבים שצריך לפצות אותם בכסף או בחלקת אדמה הקרובה לכפר המוצא. יש להוסיף כי יותר מ-80% מהמשיבים בסקר ענו כי מבחינתם סוגיית העקורים הפלסטינים היא עניין פוליטי מרכזי, ואילו יותר מ-50% חושבים כי קיים הבדל בפתרון סוגיית העקורים הפלסטינים לעומת הפליטים, דבר אשר מעיד על קיום המודעות בקרב הפלסטינים נוגע להבדל בין שתי הסוגיות ולהשלכותיהן. עניין זה מעיד על המודעות הפוליטית בקרב העקורים בישראל. יש לציין כי לפי מחקרים אחדים (ראו ברזילי וכבהא, 1996; Alzbn, 2007), הדורות הצעירים העידו אמנם על רמה גבוהה של התקשרות למקום המגורים הנוכחי, אך הם הקפידו להציג את מצבם כארעי, והדגישו שהם אינם זונחים רעיון השיבה.

לבסוף, יש לציין כי ממצאי המחקר, שהעידו על הקשר השלילי בין הזהות הפלסטינית לבין העמדה כלפי המדינה וההזדהות עם הקבוצה הישראלית, ראויים להתייחסות ברמה המדינית. מצבם של הפלסטינים בישראל הוא חלק מהשלכות מלחמת 1948 וההתיישבות הציונית על האדמה הפלסטינית. ההשלכות מתבטאות באפליה כלפי הפלסטינים והמשך הכיבוש בגדה וברצועת עזה, שמשפיעות על העמדה השלילית של הפלסטינים בישראל כלפי המדינה, משום שהם רואים בעצמם חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני בכללותו. במחקר הנוכחי עמדה שלילית זו עלתה במיוחד בקרב העקורים, שדיווחו על עמדה שלילית גם כלפי המדינה וגם כלפי הקבוצה הישראלית, ומעידה על המשך הקרע ועל המשך תחושת הניכור. העקורים רואים במדינה ובקבוצה הישראלית אחראים על הרס כפריהם ועקירתם, ולכן על המדינה גם להכיר בסוגיית העקורים ובעובדה שהם עדיין דורשים פתרון הוגן, הכולל בין היתר את החזרה לאדמתם.

6. רשימת מקורות

- אבו עקסה-דאוד, ס. (2002). *הנשים הפלסטיניות בפוליטיקה בישראל*. ירושלים.
- אלחאגי, מ. (2004). הקו הירוק לאן? מגמות במפגש בין הפלסטינים בישראל לבין הפלסטינים בשטחים. *מדינה וחברה*, 4 (1), 844-825. הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- אמארה, מ. וכבהא, ס. (1996). *זהות חצויה*. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- ברזילי, ר. כבהא, מ. (1996). *פליטים בארצם: פליטים פנימיים במדינת ישראל 1948-1996*. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- גאנס, א. (2004). על מצבו של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל. *מדינה וחברה*, 4 (1), 933-952. הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- גריס, ר. (2011). *תפיסת האקלים המשפחתי בקרב משפחות בכפר יאסיף: השוואה בין משפחות עקורות ליתר המשפחות* (עבודת תזה). אוניברסיטת חיפה.
- דיאב, ח. ו מיעארי, מ. (2004). הזהות החברתית והנכונות ליחסי חברה עם היהודים בקרב סטודנטים ערבים במכללה להכשרת מורים. *במכללה*, 16-17, 533-559.
- הרמן, ג.ל. (1994) *טראומה והחלמה*. תל אביב: עם עובד
- חאגי-יחיא, מ. (1994). המשפחה הערבית בישראל: ערכים תרבותיים וזיקתם לעבודה סוציאלית, *חברה ורווחה*, 3-4, 264-249.
- יזבק, מ. (2011). *הנכבה והשתיקה הפלסטינית*. בתוך: פליטי 1948 בזיכרון. המכון לצדק היסטורי. הולנד.
- יזבק, מ. וקליין, מ. (2011). *עילוט ומעלול: סיפורם של שני כפרים פלסטינים לפני ואחרי הנכבה של 1948 והקמתה של ישראל*. בתוך: פליטי 1948 בזיכרון. המכון לצדק היסטורי. הולנד.
- כהן, הלל. (2000). *הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948*. ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- לזרוביץ, ר. (1977). *זהות והסביבה החינוכית*. חיפה: המכון לחקר החינוך הערבי ופיתוחו.

לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2006.

לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2010.

לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2011.

מסאלחה נ. (1997) *יותר אדמה פחות ערבים מדיניות הטרנספר הישראלית ויישומה 1949-1996*.
רמאללה. מדאר המרכז הפלסטיני למחקרים ישראליים

מסאלחה, נ. (2003). *ישראל ומדיניות ההכחשה הציונית והפליטים הפלסטינים*. רמאללה: מדאר- המרכז
הפלסטיני למחקרים ישראליים.

מיעארי, מ. (1981). *בעיית הזהות בין המשכילים הערבים בישראל*. בתוך: ה. אלוף (עורך), *אחד מכל ששה
ישראלים*, ירושלים, מכון ון ליר 170-174.

נריה, י., סולומון, ז., גינזבורג, ק., דקל, ר., אנוך, ד. א. ועורי, א. (1998). *מלחמות ומחירן הנפשי*.
היבטים שונים על טראומה נפשית בקרב חיילים ואזרחים בחברה הישראלית. חברה ורווחה, כרך י"ח,
(1). 139-125.

סבאעי-חירי, א. (2011). *העקורים הפלסטינים בישראל*. בתוך: נ. רואחאנא, א. סבאעי חירי (עורכים),
הפלסטינים בישראל עיונים בהיסטוריה בפוליטיקה ובחברה, עמ' 26-44. מדה אלכרמל המרכז הערבי
למחקר חברתי יישומי.

סמוחה, ס. (2001). *יחסי ערבים- יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית*. בתוך: מגמות בחברה
הישראלית, א. יער וז. שביט (עורכים), *תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה*, עמ' 231-364.

סעדי, א. (2003). *הזיכרון והזהות*. אלכרמל. 74-75. (בערבית).

עדאלה. (2004). *עמדות האוכלוסייה הערבית בישראל כלפי המדיניות הממשלתית בנושאי תכנון ופיתוח*.
בתוך גיליון עדאלה האלקטרוני מס' 8 דצמבר 2004.
<http://www.adalah.org/newsletter/heb/dec04/survey.pdf>

עדאלה. (2010). *דו"ח על אי השוויון, המיעוט הפלסטיני בישראל*.
<http://www.adalah.org/upfiles/Inequality%20Report%20Hebrew%202.pdf>

קימרלינג, ב., מגדל, ג. (1999). *פלסטינים עם בהיווצרותם*. ירושלים

רינאוויי, ח'י. (2003). *החברה הערבית בישראל סדר יום אמביוולנטי*. הוצאת: המסלול האקדמי של המכללה למינהל.

רכאז. (2007). *החברה הפלסטינית במשך 10 שנים*. עמותת הגליל. (בערבית).

Abu-Rayya. H. M., & Abu-Rayya., M. H. (2009). Acculturation, religious, identity, and psychological well-being among Palestinians in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*. 33, 325-331.

Agbaria, A., Daoud, N., Muntaner, C., & Shankardass, K. (in press). Internal displacement, place identity, and health among the Palestinian minority in Israel.

Al-Haj, M. (1988). The Arab internal refugees in Israel: The emergence of a minority within the minority. *Immigrants and Minorities*, 2, 149-165.

Altman, I., & Low, S. M. (Eds.). (1992). *Place attachment*. Human behavior and environment 12. New York: Plenum

Alzbn.S. (2007). *The identity of the refugees in their culture, language spoken, comparative research between the second and third generation of the Nakba Jalazun Camp model*. *Alibdbl issue*. (in Arabic)

Amara, M., Schnell, I. (2003). Identity repertoires among Arabs in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(1), 175-193.

Badil. (2009). *Survey of Palestinian Refugees and Internally Displaced Persons 2008-2009*. VI. BADIL Resource Center for Palestinian Residency & Refugee Rights.

Berkman, L. F., Glass, T., Seeman, I., & Brissette, T. E. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science and Medicine*, 51, 843–857.

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5–68.

J.W. Berry.J.W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29 , 697–712.

Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth in cultural transition: Acculturation, identity and adaptation across national contexts.

Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Inc

Bogac. C. (2009). Place attachment in foreign settlement. *Journal of Environment Psychology*. 29(2), 267-278

Bokaee, N., (2003). Palestinian Internally Displaced Persons inside Israel
Challenging the Solid Structures. BADIL Resource Center, Bethlehem.

Calhoun, L. G., & Tedeschi, R. G. (2006). The Foundations of posttraumatic growth: an expanded framework. In L. G. Calhoun & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of posttraumatic growth: Ressearch and practice* (pp. 1-23). New Jersey: LEA

Cicognani, E., Pirini, C., Keyes, C., Joshanloo, M., Rostami, R. & Nosratabadi, M.(2008). Social Participation, Sense of Community and Social Well Being: A Study on American, Italian and Iranian University Students. *Social Indicators Research.*, 89(1), 97-112.

Cheng, C. Y., Lee, F., & Martinez, V. B. (2006). Assimilation and contrast effects in cultural frame switching: Bicultural identity integration and valence of cultural cues. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37, 742-760.

Chipuer, H. M., Bramston, P., & Pretty, G. (2004). Determinants of subjective quality of life among rural adolescents: A developmental perspective. *Social Indicators Research*, 61, 79–95.

Deutsch, N. (2005). A second home. In B. J. Hirsch (Ed.), *A place to call home: Afterschool programs for urban youth* (pp. 41–56). Washington, DC: American Psychological Association.

Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 95 (3). 542-575.

Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55, 34-43.

Diener, E., Diener, M. & Diener, C. (1995) Factors Predicting the Subjective Well-Being of Nations. *Journal of Personality Social and Psychology*. 69:851-864.

Diener, E., Scollon, C.N., Oishi, S., Dzokoto, V. & Suh, M. (2000) Positivity and the Construction of Life Satisfaction Judgement: Global Happiness is not the Sum of its Parts. *Journal of Happiness Studies*. 1:159-176

Diener, E., Oishi, S., & Lucas, R.E. (2003). Personality, Culture, and Subjective Well-being: Emotional and Cognitive Evaluations of Life. *Annual Review of Psychology*. 54: 403-425

Diener, E., Clarrk, A. E., Georgellis, Y. & Lucas, R. E. (2004). Unemployment Alters the Set Point for Life Satisfaction. *Psychological Science*. 15:8-13

Diener, E., Tamir, M., & Scollon, C. N. (2006). Happiness, life satisfaction, and fulfillment: The social psychology of subjective well-being. In P. Van Lange (Ed.), *Bridging Social Psychology*, (pp. 319-324). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates

Deiner, E. & Toy, W. (2007) Cultural and Subjective Well-Being, in: Kitayama, S. & Cohen, D. (eds.) *Hand Book of Cultural Psychology*, pp. 691-678.

- Diener, E., & Ryan, K. (2008). Subjective well-being : a general overview. *South African Journal Of Psychology*. 39 (4). 361-406.
- Diener, E., Kuppens, P., & Realo, A. (2008). The role of positive and negative emotions in life satisfaction judgment across nations. *Journal of personality and psychology*. 95(1), 66-75.
- Figley, C. R. (1988). Toward a field of traumatic stress. *Journal of Traumatic Stress*. 1 (1), 3-16.
- Figley, C. R. (1995). Compassion Fatigue: Towards a new understanding of the costs of caring. In B. H. Stamm (Ed). *Secondary traumatic stress: self care issues for clinicians, researchers, and educators* (PP. 3-27). Lutherville, MD: Sidran press.
- Fozder, F. & Torezani, S. (2008). Discrimination and Well-Being: Perceptions of Refugees in Western Australia. *The International Migration Review*, 42(1), 30-63.
- Galilee Society. (2010). *The Palestinians in Israel third Socio-Economic survey*. The Galilee Society- The Arab national society for health research services.
- Gifford, R. & Scannell, L. (2010). Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology* 30 , 1–10 .
- Giuliani, M. V. (2003). Theory of attachment and place attachment. In M. Bonnes, T. Lee, & M. Bonaiuto (Eds.), *Psychological theories for environmental issues* (pp. 137–170). England: Ashgate Publishing Limited.
- Heim, D., Hunter. S. C & Jones, R. (2011). Perceived Discrimination, Identification, Social Capital, and Well-Being: Relationships With Physical Health and Psychological Distress in a U.K. Minority Ethnic Community Sample. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 42(7) 1145–1164

Humphries, I. (2004). Palestunian internal refugees in the Galililee: From the stryggle to survive to the new narrative of return (1948–2005). *Holy Land Research Project*. 3.2 , 213–231.

Hernandez. B., Hidalgo. M. C., Salazar-Laplace. M. E., & Hess. S. (2007). Place attachment and place identity in natives and non-natives. *Journal of Environment Psychology*. 27, 310–319.

Hidalgo. M. C., & Hernandez. B. (2001). Place attachment: Conceptual and empirical questions. *Journal of Environment Psychology*. 21,273-281.

Chatty, D. Hundt, G. L. (2007). *Children of Palestine: Experiencing Forced Migration in the Middle East*. Institute for Palestine Studies and Arab Resource Collective

Internal Displacement Monitoring Centre.(2011). <http://www.internal-displacement.org/>

Kamen, C. (1987). After the catastrophe I: The Arabs in Israel, 1948-1951. *Middle Eastern Studies*. 23(1), 493- 453.

Khalidi, W.(2006). *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Institute for Palestine Studies

Knez, I.(2005). Attachment and identity as related to a place and its perceived climate. *Journal of Environmental Psychology* 25 , 207–218

Klingman, A., & Cohen, E. (2004). *School-based multisystematic interventions for mass trauma*. New-York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Lewicka, M.(2008). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology* .28, 209–231.

Low, S. M. (1992). Symbolic ties that bind. Place attachment in the plaza. In: I. Altman and S.M. Low, Editors, *Place attachment*, Plenum Press, New York and London (1992), pp. 165–185.

Low, S. M & Altman, I.(1992). Place attachment: A conceptual inquiry. In: I. Altman and S.M. Low, Editors, *Place attachment*, Plenum Press, New York and London (1992), pp. 1–12.

Manzo, L.C. (2003). Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with place. *Journal of Environmental Psychology* 23, 47–61.

Masalha, N. (2008). Remembering the Palestinian Nakba: Commemoration, Oral History and Narratives of Memory .*Holy Land Studies: A Multidisciplinary Journal* 7(2), 123-156.

Miari, M. (1992) The identity of Palestinians in Israel: Is it Palestinian-Israeli? *Journal of Palestinian Studies* : 40-60 . (In Arabic)

Miaari, M. (2008). The Developing Of Palestinian Identity on the Two Sides of the Green Line. *Journal of Palestinian Studies*, vol 19, pages 41-61.

Milligan, M. J. (1998). Interactional past and potential: the social construction of place attachment. *Symbolic Interaction*, 21, 1–33.

Pettigrew, T. F. (2008). Future Directions for Intergroup Contact Theory and Research. *International Journal of Intercultural Relations*, 32(3), 187–199

Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 108, 499–514.

Phinney, J. S. (1995). Ethnic identity and self esteem: A review integration. In : A. Pasilla (Ed.), *Hispanic Psychology: Critical Issues in theory and research*,(pp. 57-70). Thousand Oaks, CA:Sage.

- Phinney, J. S., Cantu, C. S., & Kurtz, D. A. (1997). Ethnic and American identity as predictors of self-esteem among African American, Latino, and White adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 26, 165–185.
- Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2001). Ethnic Identity, Immigration, and Well-Being: An Interactional Perspective. *Journal of Social Issues*, 57, 493–510.
- Phinney, J. S., & Ong, A.D. (2007). Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current status and Future Directions. *Journal of Counseling Psychology*. 54 (3), 271-281.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., & Kaminoff, R. (1983). Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57-83.
- Rekhes, E. (2007). The Evolvement of an Arab–Palestinian National Minority in Israel. *Israel Studies* - Volume 12, Number 3, pp. 1-28.
- Rollero, C., & De Piccoli, N. (2010). Does place attachment affect social well-being. *European Review of Applied Psychology*. 60 (4), 233-238.
- Rouhana, N. (1997), *Identities in conflict: Palestinian citizens in an ethnic Jewish state*. New Haven: Yale University Press.
- Rouhana, N. & Sabbagh-Khoury, A. (2011). The Right of Return from the Perspective of Palestinians in Israel. *Journal of Palestine Studies* [in Arabic]. *MDF*, no. 86, 84–110.
- Roggenbuck, J. W. & Williams, D. R. (1989). Measuring Place Attachment: Some Preliminary Results.
- Samoocha, S. (1984). The orientation and politicization of the Arab minority in Israel. Haifa: Haifa University.
- Sayegh, R. (1979). *Palestinians: from Peasants to Revolutionaries*. London: Zed Books.

- Sayegh, R. (1979). *Palestinians: from Peasants to Revolutionaries*. London: Zed Books.
- Schwartz, S. j., Montgomery, M. J., & Briones, E. (2006). The Role of Identity in Acculturation among Immigrant People: Theoretical Propositions, Empirical Questions, and Applied Recommendations. *Human Development*, 49, 1-30.
- Schratz, S. j., Zamvoanga, B., & Weisskrich, R. S. (2008). Broadening the study of the self: Integrating the study of personal identity and cultural identity. *Social and Personal Psychology Compass*, 2(2), 635-651.
- Segev, T. (1986). 1949 The first Israelis. New York: The Free Press.
- Smith, T. & Kim, S. (2004). World opinion: National pride in comparative perspective. *International Journal of Public Opinion Research*, 18(1), 127-136.
- Staerke, C., Sidanius, J., Green, E. G. Tm, & Molina, L. E. (2010). Ethnic minority-majority asymmetry in national attitudes around the world: A multilevel analysis. *Political Psychology*, 31(4), 491-519.
- Stedman, R.C. (2003). Is it really just a social construction? The contribution of the physical environment to sense of place. *Society and natural resources*, 16, 671-685.
- Tartakovsky, E., & Schwartz, S. H. (2001). Motivation for Emigration, Values, Well-Being, and Cultural Identifications among Young Russian Jews. *International Journal of Psychology*, 36(2), 88-99.
- Tartakovsky, E. (2009). Cultural identities of adolescent immigrants: A three-year longitudinal study including the pre-migration period. *Journal of Youth Adolescence*, 38, 654-671
- Talyor, D. M. & Usborne, E. (2010). When I know who we are, I can be me: The primary role of cultural identity clarity for psychological well-being, *Transcultural Psychiatry*. 47(1), 93-111.

Trandis, H. C. (2001). Individualism-Collectivism and personality. *Journal of personality*, 69(6), 907- 924.

Twigger-Ross, C. L. & Uzzell, D. (1996). Place and identity processes, *Journal of Environmental Psychology*, 16, pp. 205–220.

Ujang. N., & Shamsuddin. S. (2008). Making places: The role of attachment in creating the sense of place traditional streets in Malaysia. *Habitat International*. 32, 399-409.

Uzzell, D, Moser, G., (2006). Environment and quality of life. *European review of applied psychology*, 56, 1-4.

UNHCR. (2007). Internally displaced people.

<http://www.unhcr.org/basics/BASICS/405ef8c64.pdf>

UNRWA. (2011). In figures. <http://www.unrwa.org/userfiles/2011092751539.pdf>

7. נספחים

A. שאלון הזדהות עם קבוצה:

ציין מ (1- בכלל לא) עד (5- בהחלט) באיזה מידה האמירות הבאות הן נכונות לגביך?

5	4	3	2	1	
					1.היותי ישראלי הוא חלק חשוב מהגדרתי העצמית
					2.כאשר אני מדבר על ישראלים אני אומר אנחנו ולא הם
					3.כשאר מותחים ביקורת על ישראלים אני לוקח אותה בצורה אישית
					4.חשוב לי להגדיר את עצמי כישראלי

B. שאלון הזדהות עם קבוצה:

ציין מ (1- בכלל לא) עד (5- בהחלט) באיזה מידה האמירות הבאות הן נכונות לגביך?

5	4	3	2	1	
					1.היותי פלסטיני הוא חלק חשוב מהגדרתי העצמית
					2.כאשר אני מדבר על פלסטינים אני אומר אנחנו ולא הם
					3.כשאר מותחים ביקורת על פלסטינים אני לוקח אותה בצורה אישית
					4.חשוב לי להגדיר את עצמי כפלסטיני

C: שאלון העמדה כלפי המדינה

ציין באיזה מידה, בין 1 (לא מסכים בכלל) ל- 5 (מסכים מאוד), אתה מסכים עם האמירות הבאות?

5	4	3	2	1	
					1.אני מרגיש בנוח בישראל
					2.אני גאה במדינת ישראל
					3.אני מרגיש שישראל הינה מדינה לא טובה
					4.אני אוהב את ישראל
					5.יש לי עמדות שליליות כלפי ישראל
					6.אני מעדיף להיות אזרח במדינת ישראל מאשר מכל מדינה אחרת בעולם
					7.יש מספר דברים במדינת ישראל שגורמים לי להתבייש בה
					8.באופן כללי, מדינת ישראל היא יותר טובה מרוב שאר המדינות

D.שאלון התקשרות עם המקום

נא לציין את המידה שבה כל אחד מהמשפטים הבאים משקף את רגשותיך כלפי מקום מגוריך הנוכחי , 1) (לא מסכים כלל) ל 5 (מסכים מאוד)

5	4	3	2	1	
5	4	3	2	1	1. אני מכיר את המקום היטב
5	4	3	2	1	2. אני מגן עליו במידה ומישהו מבקר אותו
5	4	3	2	1	3. אני מתגעגע אליו כשאני לא כאן
5	4	3	2	1	4. לא אוהב אותו
5	4	3	2	1	5. מרגיש בו בטוח
5	4	3	2	1	6. אני גאה בו
5	4	3	2	1	7. זה חלק ממני
5	4	3	2	1	8. אני לא מושפע מענייניו
5	4	3	2	1	9. אני רוצה להיות מעורב במה שקורה בו
5	4	3	2	1	10. אני עוזב באותו בכיף
5	4	3	2	1	11. אין ברצוני לעזוב המקום הזה
5	4	3	2	1	12. אני נטוע כאן

E. במידה והוריד או סביך נעקרו מכפריהם בנכבה, במלחמת 1948, נא לציין את המידה שבה כל אחד מהמשפטים משקף את רגשותיך כלפי כפר המוצא שלהם, בין 1 (לא מסכים כלל) ל 5 (מסכים מאד)

5	4	3	2	1	
5	4	3	2	1	1. אני מכיר את המקום היטב
5	4	3	2	1	2. אני מוגן עליו במידה ומישהו מבקר אותו
5	4	3	2	1	3. אני מתגעגע אליו כשאני לא כאן
5	4	3	2	1	4. לא אוהב אותו
5	4	3	2	1	5. מרגיש בו בטוח
5	4	3	2	1	6. אני גאה בו
5	4	3	2	1	7. זה חלק ממני
5	4	3	2	1	8. אני לא מושפע מענייניו
5	4	3	2	1	9. אני רוצה להיות מעורב במה שקורה בו
5	4	3	2	1	10. אני עוזב באותו בכיף
5	4	3	2	1	11. אין ברצוני לעזוב המקום הזה
5	4	3	2	1	12. אני נטוע כאן

F: שאלון שביעות רצון מהחיים

להלן חמש אמירות שאותה יכול להסכים או לא להסכים עימן. תשתמש בסולם בין 1-5 כאשר 1 (בכלל לא מסכים) ו-5 (מסכים מאוד) כדי לציין את דעתך לגבי כל אמירה על ידי הקפת המספר המתאים ביותר בעיגול.

מסכים מאוד	מסכים	מסכים במידה בינונית	לא מסכים	בכלל לא מסכים	
5	4	3	2	1	1. ברוב המקרים החיים שלי קרובים להיות אידיאליים.
5	4	3	2	1	2. תנאי החיים שלי הם מצוינים.
5	4	3	2	1	3. אני שבע רצון מהחיים שלי.
5	4	3	2	1	4. עד עכשיו, השגתי את הדברים החשובים שרציתי בחיים.
5	4	3	2	1	5. אם הייתי יכול לחיות את החיים שלי מההתחלה, לא הייתי משנה בהם כמעט דבר.

G. שאלון פרטים אישיים:

1. גיל: _____
2. מין : 1. זכר 2. נקבה
3. ארץ לידה : 1. ישראל 2. אחר _____
4. דת: 1. מסולמי 2. נוצרי 3. דרוזי
5. אורח חיים: 1. דתי 2. מסורתי 3. חילוני
6. מצב משפחתי: 1. רווק/ה 2. נשוי/נשואה 3. גרוש/ה 4. אלמן/ה
7. השכלה : 1. בעל תעודת ב.א. 2. בעל תעודת B.ED 3. בעל תעודת מ.א. 4. בעל תעודת דוקטורט
8. שייכות פוליטית – מפלגתית: 1. בלי"ד 2. חד"ש 3. רע"מ 4. בני הכפר 5. תנועה אסלאמית פלג צפוני 6. תנועה אסלאמית פלג דרומי 7. עבודה 8. ליכוד 9. אחר _____
9. באיזה יישוב נולדת? _____
10. איפה אתה גר עכשיו? _____
11. אם עברת מיישוב שבו נולדת ליישוב אחר (שאתה גר בו עכשיו) אז מהי סיבת המעבר?
  1. לא עברתי 2. נישואין 3. עבודה 4. לימודים 5. אחר _____
12. כפר המוצא של ההורים:
  1. אמא _____
  2. אבא _____
13. האם אחד או שני ההורים שלך הם עקורים פלסטינים? (נעקרו מכפרם במלחמת 1948)?
  1. כן, אמא שלי עקורה 2. כן, אבא שלי עקור 3. כן, שני ההורים שלי עקורים 4. לא
14. אם ענית על שאלה 13 בתשובה כן, אז מה איבדו הוריך בעת העקירה? (אפשר לסמן יותר מתשובה אחת) אם תשובתך היא לא תעבור לשאלה 15.
1. חלקת אדמה 2. בית 3. עסק 4. רכוש 5. קשר עם משפחה 6. אחרת _____ 7. כל התשובות
15. כפר המוצא של הסבים (מצד האב)
  1. סבתא _____
  2. סבא _____
16. כפר המוצא של הסבים (מצד האם)
  1. סבתא _____
  2. סבא _____

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

17. האם אחד או שני הסבים שלך(מצד האב) הם עקורים פלסטינים? (נעקרו מכפרם במלחמת 1948)?

1. כן, סבתא שלי עקורה 2. כן, סבא שלי עקור 3. כן, שני הסבים שלי עקורים 4. לא

18. האם אחד או שני הסבים שלך(מצד האם) הם עקורים פלסטינים? (נעקרו מכפרם במלחמת 1948)?

1. כן, סבתא שלי עקורה 2. כן, סבא שלי עקור 3. כן, שני הסבים שלי עקורים 4. לא

19. אם ענית על שאלה 17 או 18 בתשובה כן, אז מה איבדו סביך בעת העקירה?

1. חלקת אדמה 2. בית 3. עסק 4. רכוש 5. קשר עם משפחה 6. אחרת _____ 7. כל

התשובות

20. ממוצע משכורת בארץ זה 7857 ₪, איפה המשכורת שלך עומדת?:

1. נמוכה מהממוצע 2. בממוצע 3. גבוהה מהממוצע

جامعة تل أبيب كلية العمل الاجتماعي

المعلمين والمعلمات الأعضاء،

ضمن تعلمي للحصول على ألقب الثاني في كلية العمل الاجتماعي في جامعة تل-أبيب، فأني أقوم بأجراء بحثٍ كميٍ ليتم من خلاله فحص هوية الفلسطينيين داخل اسرائيل.

استمارة ألبحث مكتوبة بصيغة المذكر للراحة والاختصار فقط ، ولكن كل ما هو مذكور موجّه للنساء والرجال على حد سواء.

إستمارة ألبحث ألتى أمامك تحتوي على أسئلة عامة وأخرى شخصية ، تعبئة الإستمارة تستغرق ما يقارب الثلاثين دقيقة.

أجوبتك ستحفظ بسرية تامة ، لا حاجة لذكر الاسم، أجوبتك ستستعمل لهدف البحث

العلمي فقط.

يرجى ألتقيّد بالتعليمات الواردة في الإستمارة، لا يوجد إجابات صحيحة وأخرى غير صحيحة ، الأجوبة تعبر عن رأيك الشخصي. أالرجاء الاجابة بحسب ، مشاعرك، أفكارك أالخاصة بك ونظرتك للأمور بكل جزء من أجزاء الأستمارة.

نحن نولي أهمية بالغة لتعاونكم معنا ونشكركم مسبقاً على الجهد الذي سنبذلونه في تعبئة الإستمارة.

A. أمامك مقولات مختلفة, درّج من (1- غير صحيح بالمرة) حتى (5- صحيح جداً) مدى كون المقولات التالية ملائمة لك.

5	4	3	2	1	
صحيح جداً				غير صحيح بالمرة	
5	4	3	2	1	1. كوني إسرائيلي هو جزء هام من تعريفي أذاتي
5	4	3	2	1	2. عند حديثي عن الإسرائيليين فأنا أقول "نحن" وليس "هم"
5	4	3	2	1	3. عندما يتم انتقاد الإسرائيليين فأنا أشعر بأن الإنتقاد يمسنني شخصياً
5	4	3	2	1	4. مهم بالنسبة لي أن أعرف نفسي كإسرائيلي

B. أمامك مقولات مختلفة, درّج من (1- غير صحيح بالمرة) حتى (5- صحيح جداً) مدى كون المقولات التالية ملائمة لك.

5	4	3	2	1	
صحيح جداً				غير صحيح بالمرة	
5	4	3	2	1	1. كوني فلسطيني هو جزء هام من تعريفي أذاتي
5	4	3	2	1	2. عند حديثي عن الفلسطينيين فأنا أقول "نحن" وليس "هم"
5	4	3	2	1	3. عندما يتم انتقاد الفلسطينيين فأنا أشعر بأن الإنتقاد يمسنني شخصياً
5	4	3	2	1	4. مهم بالنسبة لي أن أعرف نفسي كفلسطيني

C: דרג מן (1- غير موافق بالمرّة) حتى (5- موافق جداً) لأي مدى توافق مع المقولات التالية ؟

5 موافق جداً	4	3	2	1 غير موافق بالمرّة	
5	4	3	2	1	1. أشعر بالراحة في اسرائيل
5	4	3	2	1	2. أنا فخور بدولة اسرائيل
5	4	3	2	1	3. أنا أشعر بأن دولة اسرائيل غير جيدة
5	4	3	2	1	4. أنا أحب إسرائيل
5	4	3	2	1	5. لديّ مواقف سلبية اتجاه إسرائيل
5	4	3	2	1	6. أنا أفضل أن أكون مواطناً في دولة إسرائيل على أن أكون مواطناً في أي دولة أخرى بالعالم
5	4	3	2	1	7. هنالك أمور عديدة في دولة إسرائيل التي تجعلني أخجل منها
5	4	3	2	1	8. بشكل عام, دولة إسرائيل أفضل من أغلبية باقي الدول

D. حدد لأي مدى كل واحدة من الجمل التالية تصف أحاسيسك ومشاعرك اتجاه مكان (بلد) سكناك الحالي, بحيث أنّ (1- لا أوافق بالمرّة 5- موافق جداً)

5 اوافق بشدة	4 اوافق	3 لا اوافق ولا اعارض	2 لا اوافق	1 لا اوافق بالمرّة	
5	4	3	2	1	1. أعرف بلد سكناي بشكل جيد جداً
5	4	3	2	1	2. أَدافع عن بلد سكناي الحالي عندما ينتقده أحد

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

5	4	3	2	1	3. أشتاق إليه عندما لا أكون فيه
5	4	3	2	1	4. لا أحب بلد سكناي الحالي
5	4	3	2	1	5. أشعر بالأمان في بلد سكناي
5	4	3	2	1	6. أفتخر بمكان (بلد) سكناي
5	4	3	2	1	7. أشعر بأنه جزءٌ مني
5	4	3	2	1	8. لا أتأثر بأموره وشؤونه
5	4	3	2	1	9. أريد الإنخراط (الإشتراك) بما يدور في بلد سكناي
5	4	3	2	1	10. أتركه بكل سعادة وسرور
5	4	3	2	1	11. لا أحب أن أخرج وأترك هذا البلد
5	4	3	2	1	12. تجذرت/ ترسخت في هذا البلد

E: في حال أن أبائك أو أجدادك هُجروا من بلداتهم في حرب 1948 (النكبة), الرجاء الإشارة الى اي درجة تعكس كل واحدة من المقولات التالية مشاعرك اتجاه بلدهم الاصيلي (الذي هُجروا منه). (1-لا اوافق بالمرّة و 5-اوافق بشدة) .بحالة أن

أحدًا من اجدادك أو والديك لم يتم تهجيرهم الرجاء الانتقال للسؤال القادم

5	4	3	2	1	
اوافق بشدة	اوافق	لا اوافق ولا اعارض	لا اوافق	لا اوافق بالمرّة	
5	4	3	2	1	1. أعرف بلدهم الاصيلي بشكل جيد جداً
5	4	3	2	1	2. أدافع عن بلدهم الاصيلي عندما ينتقده أحد
5	4	3	2	1	3. أشتاق إليه عندما لا أكون فيه
5	4	3	2	1	4. لا أحب بلد اجدادي / ابائي الاصيلي
5	4	3	2	1	5. أشعر بالأمان في بلد اجدادي-ابائي الاصيلي
5	4	3	2	1	6. أفتخر ببلد اجدادي/ ابائي الاصيلي
5	4	3	2	1	7. أشعر بأنه جزءٌ مني
5	4	3	2	1	8. لا أتأثر بأموره وشؤونه
5	4	3	2	1	9. أريد الإنخراط (الإشتراك) بما يدور في بلد اجدادي/أبائي الاصيلي
5	4	3	2	1	10. أتركه بكل سعادة وسرور
5	4	3	2	1	11. لا أحب أن أخرج وأترك بلد أجدادي/أبائي الاصيلي

12. تجذرت/ ترسخت
 1 2 3 4 5
 في بلد أجدادي/ أبائي
 الاصيلي

F. أمامك 5 مقولات ، درج من 1 (غير موافق بالمرة) حتى 5 (موافق جداً) لأي مدى توافق مع كل مقولة.

5	4	3	2	1	
موافق جدا	موافق	موافق قليلا	غير موافق	غير موافق بالمرة	
5	4	3	2	1	1. في أغلب الأحيان حياتي شبة مثالية
5	4	3	2	1	2. ظروف حياتي ممتازة
5	4	3	2	1	3. انا راضٍ عن حياتي
5	4	3	2	1	4. حتى الان, حققت الامور الهامة التي أريدها بالحياة
5	4	3	2	1	5. لو أتيج لي ان ابدأ حياتي من جديد، فلن أُغير بها اي شيء

G. إستمارة تفاصيل شخصية:

1. العمر: _____
2. الجنس : 1. ذكر 2. أنثى
3. مكان الولادة: 1. إسرائيل 2. آخر _____
4. الديانة: 1. مسلم 2. مسيحي 3. درزي
5. مدى التدين : 1. متدين 2. محافظ 3. علماني
6. الحالة الإجتماعية: 1. أعزب 2. متزوج 3. مطلق 4. أرملة
7. المستوى التعليمي: 1. لقب أول B.A. 2. شهادة تدريس B.ED 3. لقب ثاني M.A. 4. شهادة دكتوراه
8. إلتناء سياسي/ حزبي : 1. التجمع 2. الجبهة 3. القائمة العربية الموحدة والعربية للتغيير 4. أبناء البلد 5. الحركة الاسلامية الشق الشمالي 6. الحركة الاسلامية الشق الجنوبي 7. حزب العمل 8. حزب الليكود 9. آخر _____

9. في أي بلد ولدت؟ _____
10. في أي بلد تسكن حالياً؟ _____
11. بحالة أنك كنت قد انتقلت من البلد الذي ولدت فيه إلى بلد آخر (الذي تسكن فيه الآن)، ما هو سبب انتقالك؟
1. لم أنتقل 2. زواج 3. عمل 4. تعليم 5. آخر _____
12. ما هي البلدة التي ولد فيها والداك؟ 1. الأم: _____ 2. الأب: _____
13. هل احد والديك أو كلاهما مهجرين فلسطينيين (تم تهجيرهم عام 1948)؟
1. نعم، أمي مهجرة 2. نعم، أبي مهجر 3. نعم، كلا الوالدين مهجرين 4. لا
14. إذا أجبت على السؤال السابق (رقم 13) بنعم، فما الذي فقده وخسره والديك عند التهجير؟ (يمكنك الإشارة إلى أكثر من إجابة) بحالة كان جوابك لا انتقل إلى سؤال 15.
1. قطعة أرض 2. بيت 3. عمل أو تجارة 4. أملاك وممتلكات 5. علاقة مع الأقارب والعائلة الموسعة 6. آخر _____
7. كل الإجابات
15. بأي قرية/بلدة ولد جدك (من جهة الأب)؟
1. الجدة: _____ 2. الجد: _____
16. بأي قرية/بلدة ولد جدك (من جهة الأم)؟
1. الجدة: _____ 2. الجد: _____
17. هل احد جدك أو كلاهما (من جهة الأب) مهجرين فلسطينيين (تم تهجيرهم عام 1948)؟
1. نعم، جدتي مهجرة 2. نعم، جدي مهجر 3. نعم، كلا الجدّين مهجرين 4. لا
18. هل احد جدك أو كلاهما (من جهة الأم) مهجرين فلسطينيين (تم تهجيرهم عام 1948)؟
1. نعم، جدتي مهجرة 2. نعم، جدي مهجر 3. نعم، كلا الجدّين مهجرين 4. لا
19. إذا أجبت على أحد السؤالين السابقين (رقم 17+18) بنعم، فماذا خسر أجدادك عند التهجير؟ (يمكنك الإشارة إلى أكثر من إجابة) بحالة كان جوابك لا انتقل إلى سؤال 20.
1. قطعة أرض 2. بيت 3. عمل أو تجارة 4. أملاك وممتلكات 5. علاقة مع الأقارب والعائلة الموسعة 6. آخر _____
7. كل الإجابات

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל

20. معدل الراتب في إسرائيل هو 7,857 ش.ج., مقارنةً مع معدل الرواتب يُعتبر راتبك:

1. أقل من المعدل   2. في نطاق للمعدل   3. أكثر من المعدل

התקשרות למקום, זהות תרבותית ורווחה נפשית בקרב העקורים הפלסטינים בישראל